

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

Л. В. Матвієнко

**ДОПОМОГА СТУДЕНТАМ:
ВИБІРКОВІ ЛЕКЦІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Навчальний посібник
для самостійного вивчення дисципліни

Рекомендовано Методичною радою НУК

2024

УДК 94(477):378.016(075.8)

М33

Укладач Людмила Матвієнко, канд. іст. наук, доцент

Рецензент Олег Бобіна, канд. іст. наук, доцент

Рекомендовано Методичною радою НУК

Матвієнко Л. В.

М33 Допомога студентам: вибіркові лекції з історії України : навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни / Л. В. Матвієнко. – Миколаїв : НУК, 2024. – 156 с.

Навчальний посібник допомагає сформувати у студентів навички самостійного пошуку й аналізу історичних проблем; дає змогу ознайомитись з основними аспектами тем, може використовуватися для самостійної роботи та для перевірки знань за допомогою тестових завдань.

Призначено для студентів вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації денної та заочної форми навчання.

УДК 94(477):378.016(075.8)

© Л. В. Матвієнко, 2024

© Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова, 2024

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Розділ 1	
Україна в системі міжнародних відносин (матеріали для лекції).....	6
1.1 Зовнішня політика Київської Русі та Галицько-Волинської держави.....	6
1.2 Українські землі в міжнародних відносинах Великого князівства Литовського, Руського та Жемантійського.....	14
1.3 Дипломатія Запорозької Січі та система міжнародних відносин України під час Національно-Визвольної війни 1648–1657 рр.....	17
1.4 Гетьманщина в зовнішній політиці європейських держав другої половини XVII–XVIII ст.....	21
1.5 Українська державність і міжнародні зв'язки в період Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР та ЗУНР.....	24
1.6 Проголошення незалежності України та її зовнішня політика на сучасному етапі.....	38
Теми рефератів.....	51
Тестові завдання.....	53
Документи і матеріали.....	58
Рекомендована література.....	81
Додатки.....	89
Розділ 2	
Історія українського козацтва.....	93
2.1 Історичні передумови виникнення козацтва.....	93
2.1.1 Походження терміну «козак».....	93

2.1.2	Основні теорії генезису козацтва.....	94
2.1.3	Визначальні чинники появи козацтва як історичного явища.....	97
2.1.4	Козацтво як новий соціальний прошарок (XVI–XVII ст.)	98
Розділ 3		
Запорозькі Січі низового Дніпра.....		101
3.1	Територіальний устрій центрів козацьких вольностей.....	101
3.2	Перша козацька фортеця.....	103
3.3	Козацькі Січі, зведені протягом II половини XVI – початку XVIII століття.....	105
Розділ 4		
Політичний устрій Запорізької Січі.....		112
4.1	Адміністративно-територіальний устрій козацької Січі.....	112
4.2	Воєнне мистецтво козацького війська.....	117
4.3	Козаки на міжнародній арені.....	122
Розділ 5		
Соціально-економічна сфера життя козацької спільноти		129
5.1	Релігійні засади українського козацтва.....	129
5.2	Господарське життя козаків.....	136
Висновки.....		140
Теми рефератів.....		141
Тестові завдання.....		142
Гетьмани Запорозької Січі		150
Рекомендована література.....		152
Додаток.....		155

ВСТУП

Навчальний посібник **«Допомога студентам: вибіркові лекції з історії України»** містить лекційний матеріал, тестові завдання, збірку документів та матеріалів тощо.

У першому розділі подано лекційний матеріал до теми **«Україна в системі міжнародних відносин»**. Вказана тема є важливою для розуміння історії держави. В навчальному посібнику в стислій формі показано роль України в системі міжнародних відносин з часів існування Давньоруської держави і до початку ХХІ століття. Проаналізовано історію зовнішньої політики українських держав та ставлення іноземних держав щодо питання незалежності України.

Як вам відомо, у минулому нашої Держави існувала козацька доба. Саме зародженню, розвитку та становленню козаччини як нового соціального стану присвячений розділ 2 навчального посібника.

Зрозуміти будь-яке історичне явище глибоко і всебічно можна лише шляхом вивчення його витоків. Важливо окреслити, хоча б наближено, хронологічні межі, в яких вони простежуються. Такі підходи набувають особливої актуальності в процесі аналізу моменту виникнення українського козацтва та утвердження його в суспільному житті. Крім того, необхідно врахувати весь комплекс економічних, політичних та соціальних чинників цього тривалого процесу.

Конспект лекцій з історії України допомагає сформувати у студентів навички самостійного пошуку й аналізу вказаних історичних проблем.

РОЗДІЛ 1

УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН (матеріали для лекції)

1.1 Зовнішня політика Київської Русі та Галицько-Волинської держави

Київська Русь. З середини IX ст. у літописах починається послідовний виклад історії Київської Русі. Так, у 860 р. згадуються перші київські князі Аскольд і Дір. Найважливішими зовнішньополітичними діями Аскольда були походи на греків (860, 863, 866, 874 рр.), наслідками яких стало укладання вигідних для Русі угод. Наприклад, у 860 р. Русь після вдалого походу на Константинополь уклала перший відомий договір з Візантією, який став дипломатичним визнанням Давньоруської держави.

З кінця IX ст. до нас дійшли відомості про угоди Київської Русі з варягами та уграми. Наприкінці IX – початку X ст. були встановлені дружні відносини з Болгарією. Внаслідок активізації зовнішньої політики у X ст. (907, 911 і 945 рр.) були підписані договори з Візантією. Угода князя Олега з греками від 911 р. свідчила: на початку X ст. Русь почала використовувати письмові двосторонні міждержавні угоди.

За правління князя Ігоря Київська Русь намагалась оволодіти Північним Причорномор'ям, знищивши візантійські опорні пункти в Криму, та закріпитися на східних торговельних шляхах. Візантійська імперія припинила сплату Київській Русі щорічної данини, що спричинило початок війни 941 р. Русь прагнула створити антивізантійську коаліцію, включивши до неї печенігів

і варягів. Після укладення перемир'я дипломатичні переговори завершилися укладанням нового русько-візантійського договору 945 р.

Княгиня Ольга (945–964) намагалася забезпечувати інтереси держави дипломатичними методами. Так, у 946 р. княгиня відвідала Константинополь. У переговорах з імператором обговорювалися відносини двох держав і справа християнізації Русі. Ольга була невдоволена результатами переговорів у Царгороді і звернулася до німецького імператора «Святої римської імперії німецького народу» Оттона I. У 959 р. до Оттона I прибули руські послы, які обговорювали питання організації християнської церкви в Київській Русі, проте дипломатичні зв'язки із Візантією розірваними не були.

Із середини 60-х рр. X ст. Київська Русь вступила в смугу тривалих війн. Дипломатія князя Святослава розвивалася переважно військовими методами. Його зовнішня політика стала продовженням зміцнення позицій Русі в Північному Причорномор'ї, на східних торговельних шляхах та на підступах до Балкан.

Похід русичів на схід, розгром Хозарії, військовий тиск на Кримські та Причорноморські території Візантії, захоплення району Приазов'я і Нижнього Поволжжя, відвоювання у Болгарії Нижнього Подунав'я, підтримка антивізантійського угруповання болгарської знаті – дії Русі, спрямовані на те, щоб завдати вирішальний удар Візантії і посадити на імператорський трон свого ставленика, – усе це підтверджує послідовність дій Київської Русі у здійсненні своєї зовнішньої політики. Напад на Волзьку Булгарію, землі бургасів, Хозарський каганат, який було здійснено Руссю у сприятливий для неї період суперництва Візантії і Хозарії в Північному Причорномор'ї і на Північному Кавказі, став можливим завдяки дії союзного (945 р.) договору з Візантією та її нейтралітету.

Але оволодіння Руссю гирлом Дунаю, підкорення слов'янських племен, що жили по берегах Дністра і Бугу, встановлення протекторату над грецькими володіннями в Криму створили

загрозу візантійським володінням у Північному Причорномор'ї. Тому Візантія уклала з Руссю таємну угоду 967 р. Вона відновлювала мирні відносини між двома державами, відмову Київської Русі від нападів на візантійські володіння у Північному Причорномор'ї. Візантія погодилася не перешкоджати Русі в оволодінні Нижнім Подунав'ям. Святослав використав при цьому Болгарсько-візантійську війну, ослаблення Болгарії, намагаючись не тільки оволодіти Нижнім Подунав'ям, а й відновити традиційні дружні відносини з Болгарією. У 967 р. Святослав уклав союз з угорцями, які підтримали його в Русько-болгарській війні. Метою східного походу Київської Русі було оволодіння Подунав'ям. Захопивши його, Святослав спробував закріпити цю територію за собою. Однак Візантія організувала напади печенігів на Київ, уклала угоду з Болгарією і сприяла початку другої болгаро-руської війни. Святослав розпочав війну проти імперії весною 970 р. у відповідь на антируські дії Візантії. Після військових дій поблизу Константинополя сторони повернулися до відносин, визначених договорами 907, 945, 967 рр. Для Візантії такі відносини були способом економії часу, у чому можна було переконатися під час неочікуваного прориву візантійської армії через Балкани весною 971 р.

Влітку того ж року Святославу не вдалося відновити антивізантійську коаліцію. Русько-візантійський договір 971 р. повертав Київську Русь і Візантію до тих відносин, які склалися між цими державами до 966 р. Русь повернулася до мирних і союзних відносин з Візантією, які визнали завоювання Давньоруської держави середини 60-х рр. X ст. та зміцнення її позицій у Північному Причорномор'ї. Повертаючись з походу у 972 р., Святослав на Дніпровських порогах потрапив у засідку печенігів і загинув.

Після смерті Святослава та короткої міжусобиці його синів на князівський престол сів Володимир Великий (980–1015). На противагу Святославу, замість походів Володимир спрямував дії на захист кордонів своєї держави. У 981 р. він повернув

Перемишль і червенські міста, а через два роки підкорив литовських ятвягів. Для посилення північно-східних кордонів Русі, Володимир у 985 р., здійснив похід проти волзьких булгар. Він підтримував дружні взаємини з поляками, мадярами і чехами. Володимир прагнув підпорядкувати собі торговельні шляхи на захід, а також проторувати інші шляхи до Константинополя. Для того, щоб захистити південні землі Київської Русі від печенігів, Володимир наказав будувати укріплення.

Однак, найголовнішим досягненням Володимира було введення у 988 р. християнства. Князь розумів: прийнявши християнство, його країна стане рівноправною серед європейських держав.

Наприкінці князювання Володимира Київська Русь мала величезну територію. Країна простяглася від Вісли на заході до Ками і Печори на сході, від Чорного моря до Білого моря і Льодовикового океану.

Після смерті князя Володимира у 1015 р. почалася міжусобиця серед його синів. Переміг у цій боротьбі Ярослав Мудрий (1019–1054). У 1030–1031 рр. йому вдалося відвоювати захоплені Польщею червенські міста в Забужжі, приєднати до Русі фінські племена чудь, завоювати місто Юріїв. У 1036 р. Ярослав практично знищив печенігів, а у 1043 р. відбувся невдалий похід його флотилії на Константинополь. Однак у зовнішній політиці Ярослава Мудрого переважали дипломатичні методи, що підкріплювалися династичними шлюбами. Сам він був одружений з Інгігердою – дочкою норвезького короля Олафа, а другим шлюбом – з Анною, сестрою візантійського імператора. Донька Ярослава Анна була одружена з французьким королем Генріхом I. Друга донька Ярослава Мудрого Єлизавета вийшла заміж за норвезького короля Гаральда Сміливого, а третя, Анастасія, вийшла заміж за угорського короля Андраша. Три сини – Ізяслав, Святослав та Всеволод – були одружені відповідно із сестрою польського князя Казимира, онукою німецького цісаря Генріха II і донькою візантійського імператора Костянтина IX Мономаха.

Ярославом було введено принцип сеньйорату, за яким молодші сини не мали права на землю батька. Система сеньйорату була однією з причин міжусобиць та ослаблення держави.

Тільки Володимир Мономаху (1113–1125) вдалося зміцнити єдність держави. Він підтримував відносини із Західною Європою, з Візантією. Був одружений з дочкою англійського короля Гідою. Син Мономаха Мстислав був одружений зі шведською королівною, а його доньки знайшли чоловіків у Норвегії та Данії.

Після смерті Володимира Мономаха зовнішня політика перестає посідати головне місце у державному житті. Найстарший син Мстислав I (1125–1132) продовжував підтримувати відносини із Західною Європою: одружився зі шведською королевою, а доньок видав заміж за королів Угорщини, Данії, Норвегії. Після смерті Мстислава I Київська держава розпалася на кілька окремих князівств.

Через феодальну роздробленість Русі змінився характер її зовнішньої політики. Зникла єдина зовнішня політика. Кожне князівство проводило політику, вигідну тільки йому і часто невигідну для країни у цілому. Однак залишилися і спільні для всіх князівств методи ведення міжнародної політики. Київська Русь продовжує виступати як значна міжнародна сила впливу у Європі.

Галицько-Волинське князівство – наступна після Київської Русі велика держава, що продовжила на 100 років українську державність і якій вдалося об'єднати навколо себе більшу частину української території. Галицька земля відділилася ще в кінці XI ст. Тут з другої половини того ж століття осіла династія Ростислава Володимировича. Його три сини – Рюрик, Володар і Василько – поділили пізніше між собою Галичину. Після смерті Рюрика князями залишилися Володар і Василько. Після їх смерті майже вся Галичина опинилася в руках Володаревого сина Володимирка (1141–1153). Потім князь Ярослав (1153–1187), син Володимира, одержавши від батька Галичину, розширив свої володіння, колонізуючи Дністер. Він дотримувався дружніх

відносин з Угорщиною та Німеччиною. У 1165 р. визнав певну залежність від Фрідріха I Барбаросси. Ярослав часто брав участь і в боротьбі за Київ.

Після смерті Ярослава, Галичина переходить до його сина Володимира II (1187–1199). Він також не хотів піддаватися впливові бояр, але вони прогнали його з князівства. Врешті бояри поєдналися з Володимиром II і допомогли йому повернутися на князівство. Зі смертю Володимира II закінчився рід Ростиславовичів. Їм вдалося захищати свою землю від нападів поляків, угорців, зберегти кордони князівства, розвинути господарство і торгівлю.

Роман Мстиславович (1173–1205) у 1188 р. приїхав до Галича, щоб князувати замість Володимира Ярославовича, але незабаром він був змушений покинути князівство. Лише у 1199 р. Роман заволодів Галичем та об'єднав його з Володимиром. Так була створена Галицько-Волинська держава. Роман підтримував добрі відносини з Візантією, Угорщиною, папою Інокентієм III. Таким чином, при Романі Галицько-Волинська держава стала спадкоємицею Київської держави.

Галицько-Волинська держава підтримувала зв'язки з іншими країнами. У Галичі і Володимирі жили іноземні купці. Умови торгівлі встановлювалися за допомогою дипломатичних переговорів. Заручившись підтримкою Візантії, Роман захистив себе від угорських претензій на Галичину. Він також брав участь у боротьбі польських князів між собою. Роман здійснював успішні походи на половців та литовців. Згодом втрутився у боротьбу між гібелінами (прибічниками імператорської династії Гогенштауфенів) та гвельфами (прихильниками пап), виступивши на боці Філіпа Швабського Гогенштауфена, який боровся за владу в імперії з Оттоном IV Саксонським, союзником пап. На шляху до Саксонії Роман Мстиславович загинув у червні 1205 р. Передчасна смерть не дала йому змоги закріпити престол за своїми синами Данилом і Васильком. У складних умовах Данилові довелося утверджувати своє право на княжіння. У 1230 р.

Волинське князівство було вже повністю в його руках. Після цього Данило розпочав боротьбу за Галицьке князівство, яку закінчив у 1238 р. У 1238 р. під час битви біля міста Дорогочин Данило розгромив німецьких лицарів і взяв у полон їх магістра. Для зміцнення східних кордонів у 1239 р. Данило Галицький захопив Київ. У 1243–1244 рр. він двічі ходив походами на польські території, здобувши при цьому Люблін і змусивши поляків відмовитись від домагань на Галицько-Волинську державу.

Успішна діяльність Данила привернула увагу уряду Золотої Орди. Данило вважав себе недостатньо підготовленим до боротьби з ординцями і наприкінці 1245 р. поїхав до Батия з метою проведення переговорів. Під час цих переговорів Данило виявив дипломатичні здібності і добився від Батия підтвердження на правління в Галицько-Волинському князівстві.

Слід зазначити, що при Данилові Романовичу Галицько-Волинська держава досягла значного піднесення. Королі Західної Європи, а також сам папа Римський Інокентій IV були зацікавлені в союзі з Данилом у боротьбі проти Золотої Орди. Інокентій IV навіть прислав Данилу королівську корону, і папський посланник Пізо коронував його у Дорогочині 1253 р. У 1254 р. Данило здійснив похід проти татарського намісника Куремси. Йому вдалося звільнити від ординців великі території біля Південного Бугу, Ірпеня, Тетерева. Вже 1259 р. Золота Орда послала на Галицько-волинські землі воєводу Бурундая і Данило мусив підкоритися. Створити антитатарську коаліцію йому не вдалося: у 1264 р. перший український король помер. У складних політичних умовах Данило Галицький зміцнив свою державу, ведучи подвійну гру: на сході проти татар і на заході – проти Литви, Польщі, Угорщини.

Політику Данила продовжив його син Лев I (1264–1301). Він змушений був надавати військову допомогу Орді. Відомі його спільні походи з Ордою проти Литви у 1277 р., Угорщини – 1285 р., та Польщі – 1287–1288 рр. У 1280 і 1289 рр. Лев здійснив походи на Польщу і приєднав до князівства Люблінські землі.

Лев досяг порозуміння з чеським королем Вацлавом. З невідомих причин він отримав деякі землі на Закарпатті. Галицько-Волинська держава досі ніколи не мала таку велику територію. Значне місце у зовнішній політиці займали відносини з Польщею. Після смерті Болеслава Малопольського Лев пред'явив претензії на краківський престол, однак невдало. Оскільки Болеслав не залишив після себе потомства, то, згідно з його заповітом, престол зайняв князь Лешек Чорний. Це призвело до війни з Польщею, яка закінчилася в 1288 р.

У 1271 р. Лев I виступав союзником Угорщини під час її боротьби з Чехією. Пізніше він встановив відносини з чеським королем Вацлавом II. Підтримував Лев також стосунки з Тевтонським орденом, Литвою, оберігав північні кордони від ятвягів, організував великий похід на Литву, здобув Новогрудок. Лев I визнавав владу Золотої Орди, але надавав їй тільки військову допомогу. В той же час татари допомагали йому у здійсненні політичних планів.

Мстислав (1289–1292) об'єднав центральну та східну Волинь, дістав від Литви Волковийськ. Після смерті Мстислава знову об'єдналася вся Галичина і Волинь в одну державу під владою Лева, а після його смерті (1301 р.) – під владою його сина Юрія I (1301–1315).

Юрій I уникав воєн і, можливо, через занадто мирну політику у 1302 р. втратив Люблін. У його державі першість належала Волині. Сусідні країни поважали Юрія. Він був одружений з Євфимією, сестрою Владислава Локетка, Куянівського князя. Юрій I уклав союз з Тевтонським орденом на противагу Литві.

Сини Юрія I Андрій і Лев II (1308–1323) продовжили справу батька. У зовнішній політиці вони спиралися на союз із Тевтонським орденом, вели війну проти татар, можливо, обидва загинули у ній. Закарпаття знаходилося у них доти, поки Карл-Роберт не здобув Мукачів, що покляло кінець українським впливам у Закарпатті. Дітей Андрій і Лев I не мали, тому династія Данила перервалася.

У 1325 р. князем став Болеслав, який прийняв православну віру та ім'я Юрія II (1325–1340). У зовнішній політиці Юрій II Болеслав дотримувався союзу з Прусією. З Польщею відносини були напружені. У 1337 р. Юрій II разом з татарами спробував повернути Люблін, але це йому не вдалося. З Литвою у Юрія II були приязні взаємини, закріплені у 1331 р. його шлюбом з дочкою князя Гедиміна Євфимією. Юрія II звинувачували в протекції чужинцям, у 1340 р. його було отруєно. Саме в цей час агресивні сусідні держави покінчили з анархією та міжусобною боротьбою і розпочали державне будівництво, очолене талановитими королями: у Польщі – Казимиром Великим, в Угорщині – Карлом-Робертом.

1.2 Українські землі в міжнародних відносинах Великого князівства Литовського, Руського та Жемантійського

На політичну арену поступово вийшла інша держава – Литва, яка у XIV ст. захопила велику частину українських земель. Першим збирачем литовських земель був Міндовг (1219–1264 рр.). На початку його князювання ятвяги чинили постійні напади на Волинь. Данило Галицький уклав угоду з мазовецькими князями, Тевтонським орденом і вів боротьбу з ними. Внаслідок цього ятвязька земля була окупована. Однак Міндовг завдяки дипломатичним і воєнним діям поступово поширив свій вплив на південний схід. Він зайняв Гродно, Волковийськ, Слонім, Новогрудок.

Гедимін (1316–1341 рр.) захопив Берестейсько-Дорогичинську землю, воював за Галичину та Волинь. З монголо-татарами військових дій не провадив, але й не сплачував їм данини. Він надавав можливість іноземним купцям торгувати на своїй території, не сплачуючи мита, запрошував з інших країн ремісників, надаючи їм всілякі пільги.

Своїх синів Гедимін одружив з Вітебською й Волинською княжнами і тим здобув для них спадкові права на ці землі. Своїх п'яťох дочок він повіддавав заміж за польських і руських князів, уклавши вигідні для себе союзи.

Його син Ольгерд (1341–1377 рр.) заволодів Чернігово-Сіверською, Київською та Переяславською землями. Захоплення цих земель спровокувало війну з монголо-татарами. Ольгерд розгромив татар у 1363 р. на Синіх Водах і захопив Поділля. Разом з братом Любартом, Ольгерд вів війну за Волинь з польським королем Казимиром Великим. Волинь лишилася в їхніх руках. Ольгерд заволодів усіма білоруськими й майже всіма українськими територіями. Литовські князі у своїх грамотах проголошували, що «старовини не рушать, новини не вводять», і здійснювали це гасло на практиці. Руські князі проводили свою зовнішню політику. Населення литовського князівства мало право вільно виїздити за кордон.

Тевтонський орден тиснув на Польщу, і вона поступово скеровувала свою експансію на схід, що призвело до зіткнень з Литвою. Після цілого ряду збройних конфліктів було зроблено спробу домовитися. У серпні 1385 р. між Литвою та Польщею було укладено Кревську унію. За умовами унії литовський великий князь Ягайло мусив, крім всього іншого, «на вічні часи» приєднати литовські й руські землі до Польщі. Ягайло став польським королем й одружився з польською принцесою Ядвігою.

Вітовт (1392–1430 рр.) всю свою діяльність скерував на скасування Кревської угоди. Він домогся того, що у 1398 р. князі й бояри, литовські та руські, проголосили його королем литовським та руським. Кревську угоду було скасовано.

У період розквіту правління Вітовта кордони його держави сягали Чорного моря. Він захопив велику частину українських та білоруських земель. Неподалік від гирла Дніпра Вітовт спорудив фортецю, під Білгородом – ще одне укріплення. Крім цього, Вітовт почав будівництво порту в Кочубеєвому. Але поразка від монголо-татар на Ворсклі у 1399 р. закрила вихід до Чорного

моря. Дипломатична діяльність Вітовта була різноманітною. Заснування Кримського ханства створило сприятливі умови для нього. Він підтримував засновника цього ханства Хаджі-Гірея, за що той зрікся на користь Вітовта своїх прав на руські землі. Вітовт запрошував німецьких колоністів на південні землі князівства і надавав їм Магдебурзьке право.

Наслідком битви під Грюнвальдом (1410 р.) стала незалежність Великого князівства Литовського від Польської держави. Вітовт здійснив перебудову держави, перетворивши її на державу з централізованою владою.

Однак Віденською (1401 р.) і Городельською (1413 р.) угодами були зроблені кроки до фактичного об'єднання Польщі і Литви. Так, Віленська угода встановила союз взаємної охорони та безпеки, а Городельська повторювала персональну унію на зразок Кревської унії 1385 р.

У 1501 р. між Московією та Литвою почалася війна за землі колишньої Київської Русі. Згідно з мирною угодою 1514 р. Москві дісталися Смоленськ, Сіверщина аж до кордону нинішньої Полтавщини й велика частина Білої Русі.

У 1475 р. Крим став васалом Туреччини, і, підписавши угоду з Московією, хан Менглі-Гірей у 1484 р. зробив напад на українські землі. Київ було спалено, а вся Київщина – спустошена. У 1485 р. така ж доля випала Поділля, а у 1488 р. – Київщині. У 1490 р. татари напали на Волинь і Холмщину.

Перед небезпекою з боку Москви і Криму знову постало питання про унію між Польщею та Литвою. У 1569 р. унія була укладена в Любліні. За Люблінською унією більша частина України відійшла до Польщі: Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина, Підляшшя. До Великого князівства Литовського відійшли білоруські землі до Вітебська, Орші та Мстиславля. З українських територій до Литви належали Берестейщина і Пінщина. Буковина із середини XIV ст. перебувала у складі Молдови. Закарпаття відійшло до Угорщини. Частину українських територій захопила Московщина: землі над

Десною й Сеймом по Остер і Гомель, верхів'я Псла, Ворскли й Дінця, чернігівські і новгород-сіверські землі.

Після укладення Люблінської унії Велике князівство Литовське втратило провідну роль у житті Східної Європи. Українська територія була поділена на шість воєводств: Белзьке, Подільське, Руське, Брацлавське, Волинське та Київське. Кожне воєводство мало свої сеймики й посилало представників до Варшави на великий сейм. Частина воєводств – Київське, Волинське та Брацлавське – залишили статuti Великого князівства Литовського для судочинства й руську мову в діловодстві. На українських землях до середини XVI ст. було встановлено кріпацтво. Православ'я почало переслідуватися. Після Берестейської унії 1596 р. ситуація ще більше погіршилася. Українські землі перетворилися на об'єкт боротьби Литви, Польщі та Московії. З півдня на українські землі здійснювали напади татари і турки. Зупинити цю агресію змогли тільки українські козаки, які створили військову організацію – Запорозьку Січ.

1.3 Дипломатія Запорозької Січі та система міжнародних відносин України під час Національно-Визвольної війни 1648–1657 рр.

Запорозька Січ. Засновником Запорозької Січі вважається князь Д. Вишневецький. У 1556 р. на острові Мала Хортиця він з козаками побудував перші укріплення. Запоріжжя стало початком нової державності – козацької демократичної республіки. Запорозька Січ відігравала помітну роль і в міжнародних відносинах – уряди Росії, Туреччини, Венеції, Австрії, Кримського ханства, Франції намагалися встановити із Січчю дипломатичні відносини. Крім Польщі та Росії, козаки підтримували відносини з багатьма європейськими країнами. На зламі XVI–XVII ст. козацтво вступило на міжнародну арену як самостійний суб'єкт.

Талановитим українським дипломатом і державним діячем був П. Конашевич-Сагайдачний. Він використовував потребу поляків у козацькому війську з метою утвердження самостійності Війська Запорозького. На початку XVII ст. в Європі утворилася християнська коаліція, яка передбачала витиснення турків з Європи. П. Сагайдачний і запорозьке військо увійшли до неї.

У 1618 р. розпочалися українсько-перські переговори. Шах Аббас планував набрати на службу 10 тис. запорожців для війни з турками. Але польська влада хотіла уникнути конфлікту з Туреччиною і тому не надала Персії офіційної козацької допомоги. На початку XVII ст. налагоджуються також відносини запорожців із Грузією.

У 1620 р. почалася війна Речі Посполитої з Туреччиною. Завдяки підтримці козаків військові дії склались не на користь султана, і він був змушений розпочати переговори. Річ Посполита зобов'язувалася заборонити козацькі морські походи. Проте здійснити ці плани не вдалося. Після підписання Хотинської угоди у 1621 р. сила січовиків зростала, морські й сухопутні походи козаки продовжували організовувати. Хотинська битва 1621 р. сприяла зростанню визвольної боротьби балканських слов'ян, кавказьких та арабських народів. У той же час зріс авторитет козацтва в Європі.

У 1624 р. козаки почали втручатися в династичну суперечку в Криму, виступивши як союзники Махмет-Гірея і його брата Шагін-Гірея проти турків. У грудні було укладено угоду з козаками – перший міжнародний договір козацтва XVII ст. За цим договором Шагін-Гірей зобов'язувався втримувати татар від нападів на українські землі, обіцяв надавати козакам військову допомогу. Запорожці обіцяли воєнну підтримку Криму проти Туреччини.

Під час Тридцятилітньої війни, яка відбувалася з 1618 по 1648 рр., шведський король намагався налагодити зв'язки з козацтвом. Однак у 1626 р. це не вдалося, оскільки в Москві не захотіли пропустити шведського посланця в Україну. Тільки

у вересні 1631 р. спромоглися прибути шведські посли до запорожців. Але і тоді не вдалося зав'язати козацько-шведські відносини. Водночас налагодилися контакти з іншими державами: від 1631 р. є свідчення про перебування козаків у Сілезії.

Наприкінці Тридцятилітньої війни, у 1645–1646 рр. французьким дипломатам вдалося найняти козацькі підрозділи на службу до свого короля. В березні 1645 р. було підписано угоду про найм на військову службу 88 кінних козаків та 1800 піших. У складі війська принца Конде козаки брали також участь і у взятті іспанської фортеці Дюнкерк. Завдяки своїй військовій організації українське козацтво XVI – середини XVII ст. активно включилося в систему міжнародних відносин.

Національно-Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького. Видатний український гетьман Б. Хмельницький був талановитим дипломатом, якому вдалося налагодити зв'язки з Московією, Кримом, Туреччиною, Польщею, Трансильванією, Молдавією, Венецією, Швецією та іншими державами. Він також домогся визнання Української держави як суб'єкта міжнародних відносин.

Україна у Національно-Визвольній війні проти Польщі не очікувала підтримки католицьких держав. Тому Б. Хмельницький уклав воєнний союз із Кримом. Але у 1649 р. під Зборовом хан перейшов на бік польського короля. Так само він діяв і у 1651 р. під Берестечком, коли татари залишили поле битви, що призвело до невдачі козацького війська. Хан чітко розумів небажаність для Криму наявності сильної України. Ненадійність союзу з Кримом змусила гетьмана підписати у 1649 р. угоду між Військом Запорозьким і Туреччиною.

Певну роль у дипломатії Б. Хмельницького відігравали Молдова, Валахія і Трансильванія. Ці князівства перебували у васальній залежності від Туреччини. Походи Запорозького війська спочатку восени 1650 р., потім у червні 1652 р. змусили Молдову стати союзником України. З Валахією зв'язки були незначними. З Трансильванією Б. Хмельницький здійснив обмін посольствами

з метою укладення воєнного союзу. Незважаючи на це, після 1653 р. Трансільванія, Молдова і Валахія утворили ворожий Україні союз.

У 1653 р. Б. Хмельницький відправив до Швеції посольство для налагодження зв'язків. Але ця спроба виявилася невдалою. Тісніші зв'язки між Україною і Швецією встановилися пізніше, у 1655–1657 рр., коли Швеція воювала з Польщею. У цей же період Україна підтримувала відносини з Бранденбургом.

Відносини з Річчю Посполитою були дуже складними. Наприкінці липня 1649 р. козацькі частини взяли в облогу польське військо в Збаражі, а потім – оточили і головні польські сили під Зборовом. Однак Іслам-Гірей таємно домовився про вигідний для себе мир з Яном Казимиром, і Б. Хмельницький був змушений піти на переговори.

Зборівський договір 7 серпня 1649 р. узаконив існування Гетьманщини. Але поляки не хотіли миритися з умовами цього договору. Після кількох сутичок 18 вересня 1651 р. під Білою Церквою було підписано нову мирну угоду між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою. Проте й умови Білоцерківського миру не задовольняли ні населення України, ні поляків. У травні 1652 р. під Батогом козацьке військо розгромило армію Речі Посполитої. 17 серпня до Варшави прибули козацькі послы. Вони намагалися добитися відновлення Зборівської угоди. 31 серпня з ними було відправлено до Чигирин польських емісарів, але Б. Хмельницький відмовився прийняти умови польської шляхти.

Відносини з Московською державою Б. Хмельницький почав налагоджувати, починаючи з 1648 р. Вони мали продовження і у 1649–1653 рр. Цар тривалий час вичікував. Але 1 жовтня 1653 р. Земський собор визнав незалежність від Польщі Війська Запорозького, а вже 8 січня 1654 р. відбулася Переяславська рада. У той самий день В. Бутурлін і Б. Хмельницький повідомили царю Олексію Михайловичу про утворення союзу України і Московії. Остаточне оформлення цього союзу дістало

відображення в царських грамотах від 27 березня про збереження прав і вольностей Війська Запорозького, православної шляхти, про володіння гетьманом Чигиринським староством та іншими маєтностями. Всі інші питання відображені у статтях із 11 пунктів від 27 березня 1654 р. Практично цей союз мав форму протекторату – коли одна держава брала на себе захист територіальної цілісності іншої і здійснювала контроль за її політикою. Умови союзу України з Росією були затверджені у підготовлених українською стороною так званих «Березневих статтях» 1654 р. і в царських грамотах.

Проте союзницькі відносини між Московією та Україною не були довгими. У жовтні 1656 р. Московія та Річ Посполита підписали перемир'я у Вільні. На що Б. Хмельницький був змушений укласти антипольський союз між гетьманською Україною, Шведським королівством і Трансільванським князівством.

1.4 Гетьманщина в зовнішній політиці європейських держав другої половини XVII–XVIII ст.

Після смерті Б. Хмельницького наступним гетьманом обрали І. Виговського (серпень 1657 – вересень 1659). Для зміцнення свого становища, він запевнив царя, що визнає залежність від нього. Однак незабаром відносини з Москвою було розірвано і відновлено союз із Кримом. 16 вересня 1658 р. у Гадячі І. Виговський підписав угоду з представниками Речі Посполитої про входження Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств до складу Польської держави під назвою Великого Князівства Руського. Ця угода викликала незадоволення серед населення України, і гетьман був змушений зректися булави у 1659 р.

Наступним гетьманом стає Ю. Хмельницький (1659–1663). При його обранні з московським царем були укладені статті, які отримали назву Переяславських. Московія оголосила Польщі війну, але зазнала поразки, і Українська держава отримала

можливість позбутися протекції Москви. В 1660 р. у Гадячі було підписано нову угоду з Польщею, за якою Україна потрапляла в залежність від Польсько-Литовської держави. Після зречення у 1663 р. Ю. Хмельницьким гетьманства Лівобережна та Правобережна України стали обирати собі гетьманів окремо одна від одної.

Гетьман Правобережжя П. Тетеря (1663–1665) відзначився пропольською політикою, навіть називав Україну польською провінцією. П. Дорошенко (1665–1676) намагався об'єднати всі українські землі. Навпаки, гетьман Лівобережної України І. Брюховецький 22 жовтня 1665 р. підписав у Москві новий договір, який звів автономію України до мінімуму.

На початку 1667 р. Польща уклала з Московією Андрусівську угоду. За її умовами Україна поділялася на дві частини. До того ж на Запоріжжя мали право впливати як Москва, так і Польща. В Україні почалося повстання. Очолив його І. Брюховецький, звернувшись при цьому до Порту й до Криму. Йому вдалося очистити майже все Лівобережжя. На Лівобережжя вступив П. Дорошенко. І. Брюховецького було вбито. П. Дорошенко розбив військо Ф. Ромадановського, але, отримавши звістку про наступ поляків, повернувся на Правобережжя. Наказним гетьманом на Лівобережжі залишився чернігівський полковник Д. Многогрішний (1668–1672), який вступив у переговори з представниками Москви. 6 березня 1669 р. між Д. Многогрішним і царем було укладено нові статті. «Глухівські статті» до певної міри відновлювали автономію Лівобережної України.

У 1686 р. Росія і Польща підписали «Вічний мир», за умовами якого зберігався поділ України між цими державами. Гетьман І. Мазепа (1687–1709) недовірливо ставився до московсько-польської коаліції. Але він змушений був тривалий час підтримувати політику Петра І. З початком Північної війни відбулися певні зміни у розстановці сил у Європі. У 1708 р. воєнні дії почалися на теренах України. Це змусило І. Мазепу перейти на бік шведського короля Карла XII. Зносини з майбутніми

союзниками почалися ще у 1705 р. Вони велися у таємниці, тому населення України не повірило І. Мазепі, коли той перейшов на бік Карла XII. Після поразки шведів під Полтавою гетьман І. Мазепа шукав притулок у Туреччині, на території Молдови, де біля міста Бендери він помер 21 вересня 1709 р. Після його смерті Петро I взявся за ліквідацію автономії Гетьманщини. Так, він наказав обрати гетьманом Стародубського полковника І. Скоропадського.

Після виборів гетьмана відновлення угоди між Україною і Московською державою не відбулося. Замість цього І. Скоропадський отримав «Решительный указ» від 31 липня 1709 р., за яким козацтво підпорядковувалося російському царю. 29 квітня 1722 р. в Україні, з метою контролю дій гетьмана, було створено Малоросійську колегію. І. Скоропадський помер 3 липня 1722 р., призначивши до виборів нового гетьмана наказним гетьманом П. Полуботка (1722–1723).

Ставши наказним гетьманом, П. Полуботок намагався захищати автономні права Гетьманщини. Так, у серпні 1723 р. він прибув до Петербурга, де порушив питання про повернення відібраних прав і вольностей козацьких. За це П. Полуботка звинуватили у державній зраді і замучили у Петропавлівській фортеці наприкінці 1723 р.

У лютому 1750 р. гетьманом України став К. Розумовський. За часи його правління проводилися загальні з'їзди старшини у Глухові для вирішення важливих питань. У 1764 р. інститут гетьманства було скасовано і влада знову перейшла до Малоросійської колегії на чолі з генерал-губернатором, тобто Україна стала однією із провінцій Російської імперії. У 1781 р. була скасована і друга Малоросійська колегія. Припинила своє існування Гетьманщина. Замість неї утворили три намісництва: Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське, які склали Малоросійське генерал-губернаторство. У 1783 р. було скасовано козацький полково-сотенний військовий лад. Як наслідок усіх цих дій царського уряду, політичне життя в Україні завмерло більш як на століття.

1.5 Українська державність і міжнародні зв'язки в період Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР та ЗУНР

Центральна Рада. 27 лютого 1917 р. в Росії перемогла Лютнева демократична революція. Влада в країні перейшла до Тимчасового уряду, а виконавча влада в Україні переходила повітовим і губернським комісарам. 3–4 березня 1917 р. у Києві було організовано Українську Центральну Раду. Її керівником було обрано М. Грушевського. Центральна Рада дотримувалася федералістичної концепції української державності. Формальний федеративний зв'язок з Росією під час війни, яка почалася між УНР і більшовиками, надавав їй внутрішній характер. Тому ця війна не вважалася міждержавним конфліктом і робила неможливою допомогу ззовні. Суверенною державою Україна стала після визнання її німецькою та австро-угорською делегаціями під час підписання угоди у Бресті (1918 р.). Інакше Німеччина і Австро-Угорщина не змогли б підписати мирну угоду з Україною: вона не була б повноцінним суб'єктом міжнародного права. Це визнала і більшовицька Росія у Брестській угоді.

Що ж стосується держав Антанти, то вони сподівалися, що Україна стане їх союзником у війні. У жовтні 1917 р. до Києва прибули французькі представники – генерал Табуї та полковник Перльє. 23 грудня 1917 р. країни Антанти у Парижі підписали англо-французьку конвенцію щодо діяльності на півдні Російської імперії і тим самим зробили крок до визнання Української Народної Республіки. 3 грудня 1917 р. до Києва прибули генерали: англійський – Бартер, французький – Лаернь, італійський – Ромеї, японський – Таканачі, бельгійський – Ріккель, румунський – Коанда та сербський полковник Лентієвич. Усі вони виявили готовність надати Україні військову допомогу, якщо вона продовжить воювати проти держав Четвертого союзу. Тому, коли Україна пішла на підписання мирних переговорів з Німеччиною, держави Антанти анулювали її визнання.

4 грудня 1917 р. Центральна Рада отримала від більшовицького Раднаркому ультиматум під назвою «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради». У цьому документі Раднарком не визнавав Центральну Раду як представника всього українського народу; вимагав від неї не пропускати козацькі частини на Дон і Урал; припинити роззброєння радянських військ на теренах України. Якщо ж Центральна Рада не давала згоди на ці вимоги, Росія вважала, що український уряд перебуває у стані війни з Радою як у Росії, так і в Україні. Центральна Рада відхилила цей ультиматум, і у грудні 1917 р. Раднаркомом було ухвалено: «Вважати Раду в стані війни з нами». А вже 5 січня 1918 р. розпочався наступ більшовиків проти Української держави.

Центральна Рада розуміла, що продовжувати війну з Центральними країнами за умов більшовицької агресії неможливо. 2 грудня 1917 р. Росія і Німеччина підписали угоду про перемир'я. Російська делегація прибула у Брест 9 грудня і почала виступати від імені всіх народів Росії, зокрема від українського народу. Український уряд вислав до держав Четвертного союзу ноту протесту. Після цього українську делегацію запросили для участі у переговорах. Українці прибули до Бреста 21 грудня 1917 р. Очолив їх В. Голубович.

Українська делегація вимагала визнання України самостійною державою і приєднання до України Холмщини і Підляшшя та проведення плебісциту у Східній Галичині, Буковині і Закарпатті. На це не погоджувалася Австро-Угорщина, хоч і не визнавала незалежність УНР. Було прийнято компромісне рішення: за винятком самовизначення Закарпатської України, стосовно інших українських земель підписати таємний договір. Визнання країнами Четвертного союзу УНР як суб'єкта міжнародних відносин було значним досягненням. Для того, щоб укласти мирну угоду, необхідно було офіційно проголосити Україну незалежною державою. Це було зроблено IV Універсалом 9 січня 1918 р.

У ніч з 26 на 27 січня 1918 р. було підписано мирний договір між Україною і державами Четвертного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина). У Брестському мирному договорі була таємна стаття про поділ Галичини на польську й українську та об'єднання української Галичини в один коронний край. Додатковими умовами Брестського мирного договору передбачені збройна допомога УНР у боротьбі проти більшовиків та позика у сумі 1 млрд крб. Отже, Брестський мирний договір був першою міжнародною угодою УНР.

Центральна Рада 2 березня 1918 р. повернулася до Києва, а 3 березня до міста увійшли німецькі війська. Метою союзників було припинення більшовицького наступу і відновлення в Україні повноважень Центральної Ради. Але послаблення державних інститутів, викликане війною, призводило до хаосу і безладдя. З метою дотримання підписаних угод окупаційна влада вирішила здійснити державний переворот. Адже суть Брестського договору полягала у зобов'язаннях Центральної Ради постачати до Німеччини та Австро-Угорщини продовольство, але вона була неспроможна це забезпечити. 28 квітня 1918 р. Центральна Рада була розпущена за наказом німецького командування.

Українська Держава гетьмана П. Скоропадського. 29 квітня 1918 р. на Хліборобському конгресі гетьманом України обрали Павла Скоропадського. Новий уряд встановив дипломатичні відносини з Німеччиною, Австрією, Швейцарією, Болгарією, Росією, Польщею, Фінляндією, Туреччиною. Завдяки активній зовнішній політиці до України були приєднані нові території.

22 травня 1918 р. для ведення переговорів прибула делегація з Москви, яку очолив Х. Раковський. Головою української делегації був С. Шелухін. Обговорювалися питання кордонів, фінансів, обміну полоненими, економічних відносин. 12 червня підписано попередній мирний договір. У Москві та Петрограді було відкрито українські представництва. Але Росія не визнала право України на території, на яких проживало автохтонне

українське населення, і тому у листопаді 1918 р. переговори було припинено.

Враховуючи перебування на території України німецьких військ, П. Скоропадський був змушений проводити прони́мецьку зовнішню політику. У Києві діяло німецьке посольство, у Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві відкриті німецькі консульства. 24 липня Німеччина ратифікувала німецький мирний договір. З 4 по 17 вересня 1918 р. П. Скоропадський перебував у Німеччині. Під час переговорів німецький уряд погодився сприяти позитивному вирішенню питання Холмщини та Криму.

Що ж стосується відносин з Австро-Угорщиною, то вони були набагато складнішими. Причиною цьому – етнічні українські території. Австро-Угорщина, за Брестською угодою, мала передати Україні частину Холмщини, а також, згідно з таємним протоколом до Брестського договору, східну частину Галичини приєднати до Буковини. Саме тому Австро-Угорщина всіляко намагалася загальмувати ратифікацію Брестської угоди. Спочатку вона анулювала таємний протокол договору, а потім намагалася впливати на інших членів Четвертного союзу, щоб відтягнути ратифікацію Брестського мирного договору. Проте створити «єдиний фронт» держав Четвертного союзу проти України Австро-Угорщині не вдалося. 15 липня 1918 р. договір ратифікувала Болгарія, 22 серпня – Туреччина. Тільки з Австро-Угорщиною договір залишився нератифікованим.

Уряд П. Скоропадського проводив переговори з Швейцарією, Іспанією, Голландією, Італією, Фінляндією, Данією, Швецією, Норвегією, Грузією, Литвою, Естонією. Українська Гетьманська держава обмінялася посольствами з 12 країнами, її визнали 30 держав світу. Не пішли на встановлення відносин з Україною держави Антанти. Проти виступили Німеччина і Австро-Угорщина. Крім цього, країни Антанти, особливо Франція, виступали за «єдину і неділиму Росію». США і Англія підтримали Францію. 11 листопада 1918 р. було підписано перемир'я, і німецькі

солдати стали поступово залишати територію України. США, Франція та Англія не визнали самостійності України. Ситуація в Україні була складною. Німецькі війська, залишаючи територію країни, практично віддавали її більшовикам. У той же час війська С. Петлюри наближалися до Києва.

14 грудня 1918 р. гетьман П. Скоропадський зрікся влади, передавши її урядові, а той, у свою чергу, передав владу Директорії УНР.

Директорія УНР та Західноукраїнська Народна Республіка. 19 грудня 1918 р. Директорія УНР урочисто вступила до Києва, де була відновлена Українська Народна Республіка. Міжнародне становище України значно погіршилося. Посилилося просування більшовицьких військ в Україну. У грудні 1918 р. в Одесі та інших портах Чорного моря Франція висадила свою армію. Цим вона намагалася запобігти просуванню більшовиків і надати військову допомогу армії А. Денікіна.

Директорія УНР в той час не мала чітко визначених зовнішньополітичних пріоритетів. В. Винниченко бачив майбутнє України у союзі з Москвою, інші – з Антантою. 3 січня 1919 р. Червона армія зайняла Харків, до якого перебрався і український радянський уряд. 22 січня 1919 р. було проголошено Акт Злуки УНР і ЗУНР, а 2 лютого Директорія УНР була змушена залишити Київ і переїхати до Вінниці. Поступово втратила своє значення орієнтація Директорії УНР на Антанту, особливо у квітні 1919 р., коли війська останньої почали евакуацію з території України.

В той час, коли у Наддніпрянській Україні стала діяти Директорія УНР, у Східній Галичині почалася боротьба за українську державність. Західноукраїнські землі до закінчення Першої світової війни входили до складу Австро-Угорської імперії. Напередодні її поразки у війні імператор виступив з маніфестом, у якому обіцяв федеративну форму держави. 19 жовтня 1918 р. було проголошено державу, яка дістала назву Західноукраїнська Народна Республіка.

1 листопада 1918 р. у Львові відбулася безкровна революція, під час якої українські січові стрільці захопили владу в місті. До влади у Галичині у результаті перемоги повстання прийшла Національна Рада. 9 листопада 1918 р. Українська Національна Рада проголосила утворення Західноукраїнської Народної Республіки. Було створено уряд – Державний Секретаріат, який очолив К. Левицький. До території ЗУНР входили Східна Галичина, Буковина і Закарпаття. 13 листопада Національна Рада проголосила утворення на землях колишньої Австро-Угорської імперії Західноукраїнської Народної Республіки.

Уряд ЗУНР велике значення надавав зовнішній політиці, яка зводилася до двох основних напрямів: відносини із Наддніпрянською Українською Народною Республікою та справа визнання ЗУНР іншими державами, передусім Антантою. Щодо УНР, то головною метою було досягнення державного об'єднання, яке розглядалося, по-перше, як втілення в життя віковичного прагнення українського народу до державної єдності, а по-друге, як засіб об'єднати сили в боротьбі проти експансії Польщі на українські землі. Такі прагнення збігалися з інтересами УНР, бо Директорія УНР теж розраховувала на допомогу галичан у вирішенні власних військово-політичних і державних проблем. Дипломатичні відносини з УНР завершилися підписанням у Фастові 1 грудня 1918 р. передвступного договору, який був схвалений 3 січня 1919 р. Українською Національною Радою у Станіславі. 22 січня на Софійській площі в Києві делегати ЗУНР привселюдно і в присутності представників інших країн обмінялися відповідними грамотами з керівництвом УНР про злуку УНР і ЗУНР.

Значно вагомішим для ЗУНР було завдання домогтися визнання на міжнародній арені. Уже 1 листопада 1918 р. Українська Національна Рада розпочала розсилати телеграфні ноти про утворення Української держави.

26 листопада надіслано дипломатичну ноту президентові США В. Вільсону. Надалі дипломатична активність галичан різко

зросла – як із Києвом, Прагою, Будапештом, так і з західними партнерами. І чи не найважливішим завданням було досягти визнання на міжнародній мирній конференції, що саме зібралася в Парижі. Туди виїхала делегація на чолі з В. Панейком, яка спершу входила до складу спільної делегації УНР, а потім усамотійнилась.

Розпочато зав'язування дипломатично-консульських взаємин. Одним із перших відкрито представництво у Києві (діяло до 22 січня 1919 р.), згодом – у Празі, Відні і Будапешті. Основна частина із 15 дипломатичних осередків ЗУНР була створена урядом уже в екзилі.

ЗУНР встановила дипломатичні відносини з Австрією, Німеччиною, Чехословаччиною, Угорщиною, Югославією, Італією, Ватиканом, США, Канадою, Бразилією.

Але було цілком очевидно, що про рівноправне ставлення великих європейських держав до ЗУНР і УНР говорити не доводиться: домінували геополітичні розрахунки та стратегічні інтереси. В. Винниченко відзначав, що Антанта на той час робила ставку на дві сили: російську білу армію (О. Колчак, А. Денікін) та новостворену Польщу. Зрештою, про ігнорування інтересів ЗУНР і УНР свідчить той факт, що Антанта без них узгоджувала питання про анексію Закарпаття Чехословаччиною, Буковини і Бессарабії – Румунією, обминала українську проблему у відносинах з О. Колчаком.

Тим часом уряд ЗУНР сподівався на міжнародне визнання права на незалежність. Обидві українські делегації майже не мали симпатій на Паризькій мирній конференції. Лише Англія, яку не захоплювали польські плани Франції і яка була зацікавлена у галицькій нафті, протягом короткого часу підтримувала українців. Зрештою, на позицію держав Антанти вплинуло підписання Україною Брестського мирного договору з державами Четвертого союзу, які були її противником. Таким чином, не було несподіванкою, що 25 червня 1919 р. Рада послів Антанти визнала за Польщею право на окупацію Східної Галичини. Проте Рада не

погодилася на включення Східної Галичини до складу Польщі, а лише дала можливість полякам правити у краї тимчасово.

Більшовицька Росія, ведучи загарбницьку війну проти Директорії УНР і будучи зацікавленою у встановленні прямого зв'язку з територією Угорщини, де відбувалася революція, направила двічі, 7 березня і 9 травня 1919 р., уряду ЗУНР пропозиції щодо встановлення союзу з більшовицьким урядом України. Проте умови, що їх висував більшовицький уряд Україні, означали на практиці при їх прийнятті ліквідацію ЗУНР та включення її до складу більшовицької України і перетворення західноукраїнських земель у плацдарм боротьби за європейську пролетарську революцію. Уряд ЗУНР це розумів і відповіді на пропозиції не дав.

У другій половині 1919 р. значно ускладнилося становище Директорії УНР. Поряд із політичними прорахунками, виною були також упущення в дипломатичній діяльності за кордоном. Значно ускладнилися і відносини Директорії з Антантою. Поряд з об'єктивними причинами (орієнтацією Антанти на «єдину і неділиму» Росію), були й суб'єктивні. Передусім це невдалий склад делегації УНР на Паризькій мирній конференції.

У серпні 1919 р. становище Директорії УНР стало катастрофічним. Вона опинилася у «трикутнику смерті» – між трьома ворогами: Польщею, більшовицькою Росією та денікінською армією. Українська армія зовсім не мала тилу. Антанта тримала Україну в стані блокади, у той же час допомагаючи білим російським арміям. Наприкінці жовтня 1919 р. українські армії майже розпалися. Не маючи військової підтримки, залишки урядів УНР і ЗУНР змушені були шукати порятунку на Заході. Є. Петрушевич разом із своїми прибічниками виїхав до Відня, де сформував уряд ЗУНР у вигнанні. С. Петлюра з Директорією УНР отримав притулок у Варшаві.

На початку 1920 р. Польща окупувала Лемківщину, Посаяння, Холмщину, Підляшшя (з 1918 р.), Західну Волинь (з травня 1919 р.), усю Галичину (з липня 1919 р.). С. Петлюра проводив

переговори з польським урядом, які завершилися укладенням у Варшаві 21 квітня 1920 р. договору. Замість визнання права на незалежність України, Польща отримала Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину, Підляшшя і Полісся. Згідно з підписаною 24 квітня 1920 р. військовою конвенцією, перевага теж залишалася за Польщею.

25 квітня 1920 р. розпочався об'єднаний похід в Україну військ Польщі й УНР. Наступ спочатку був успішним, і 6 травня польські війська вступили до Києва. У червні 1920 р. Червона армія розпочала контрнаступ проти польсько-українських військ, який виявився вдалим.

У цих умовах, не без впливу Англії, 3 липня 1920 р. розпочалися таємні польсько-радянські переговори, які відбувалися спочатку під Мінськом, а потім були перенесені у Ригу. З переговорами (від початку вересня 1920 р. до березня 1921 р.) українські дипломати – представник Д. Мануїльський і російські представники В. Баран і Н. Хомин – не змогли усамостійнитись і під тиском Кремля увійшли до спільної російсько-української делегації, яку очолив І. Йоффе.

До латвійської столиці 26 вересня прибула з Відня офіційна делегація ЗУНР на чолі з К. Левицьким. Делегація ЗУНР зробила кілька протестних заяв як до президії конференції, так і до світової преси на захист права східногалицького населення на самовизначення, проти окупації краю Польщею. На першому етапі переговорів ці домагання підтримували й українські дипломати. Однак вимог екзильного уряду ЗУНР задовольнити не вдалося.

Радянська та польська делегації 11 жовтня 1920 р. уклали перемир'я і підписали попередній мир між радянськими державами. Вже 18 березня 1921 р. між Польщею, з одного боку, і Росією та Україною, з другого, був підписаний мирний договір. Сторони зобов'язувалися припинити будь-які військові дії; було анульовано Варшавський договір між Польщею та урядом УНР від 1 квітня 1920 р.; встановлено новий кордон, за яким

західноукраїнські і західнобілоруські землі відійшли до відновленої Другої Речі Посполитої. Цим по суті узаконювалося подальше розчленування і пограбування українських земель.

Новий кордон по річці Збруч 15 березня 1923 р. затвердила Рада амбасадорів у Парижі. У ті ж дні уряд ЗУНР після опублікування антиокупаційного маніфесту самоліквідувався.

Одним з перших декретів РКП(б), після захоплення влади в Україні на початку 1919 р., був декрет про об'єднання збройних сил і матеріальних ресурсів України та Росії. В Україні набували чинності декрети РСФРР. У січні 1920 р. було юридично оформлено угоду про «воєнно-політичний союз». 28 грудня 1920 р. представники РСФРР і представники УСРР підписали «союзний робітничо-селянський договір», який підтверджував пряме підпорядкування ключових сфер життєдіяльності України російським наркоматам.

21 березня 1920 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет створив Народний Комісаріат закордонних справ. На початку січня 1921 р. при уряді РСФРР була утворена українська дипломатична місія, у лютому наступного року вона встановила дипломатичні відносини з Литвою. Щодо відносин з Польщею, то мирний договір з нею було підписано 18 березня 1921 р. у Ризі. У квітні його ратифікували три держави: Росія, Україна та Польща. Остання визнавала Українську соціалістичну радянську республіку. Але Східна Галичина, Холмщина та частина Волині відходили до Польщі, а Наддніпрянська Україна фактично відходила до РСФРР.

Протягом 1921 р. УСРР підписала угоди з Німеччиною, Литвою, Естонією. Проводилися переговори з Чехословаччиною, Італією та Австрією. У листопаді 1921 р. вона приєдналася до багатосторонніх Женевських конвенцій 1864 і 1906 рр., а 1922 р. стала учасником резолюцій Генуезької конференції. У січні 1922 р. був підписаний договір між Україною і Туреччиною. На початку 20-х рр. XX ст. УСРР уклала або приєдналася до 60 міжнародних договорів, угод.

30 грудня 1922 р. члени делегації РСФРР, УСРР, ЗСФРР, БСРР підписали угоду про створення СРСР. До відання його уряду належало, зокрема представництво Союзу в міжнародних відносинах, ратифікація міжнародних договорів та ін.. У 1923 р. було закрито комісаріат закордонних справ УСРР, замість нього призначався уповноважений представник НКЗС СРСР в Україні. Наступним кроком було припинення діяльності посольств України у Празі, Відні, Берліні, Варшаві. При посольстві СРСР призначався представник України замість ліквідованого посольства УСРР. Після утворення СРСР діяльність на міжнародній арені взяв на себе Народний Комісаріат Закордонних Справ СРСР. Конституція ж СРСР 1924 р. з переліку прав республік вилучила їх права на дипломатичні відносини та укладення договорів з іншими країнами.

Друга світова війна внесла суттєві зміни до зовнішньої політики Радянського Союзу. Було пом'якшено національну політику, проводилися спроби пристосування її до міжнародної системи. Так, 28 січня 1944 р. під час роботи 10-ї сесії Верховної Ради СРСР було ухвалено два закони: «Про утворення військових формувань союзних республік...» та «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин...». Ці закони увійшли як поправки до Конституції СРСР. 1 лютого 1944 р. постановою Верховної Ради СРСР Україні у галузі міжнародних відносин було повернено статус, який вона мала до створення СРСР. VI сесія Верховної Ради УРСР 4 березня 1944 р. ухвалила Закон про утворення союзно-республіканського народного комісаріату закордонних справ. Наркомом закордонних справ республіки було призначено письменника О. Корнійчука. В цей день сесія затвердила закон про утворення Народного Комісаріату оборони УРСР. На посаду наркома оборони було призначено генерал-лейтенанта В. Герасименка. Було розроблено проєкт положення «Про республіканський Наркомат оборони». Але вже восени 1945 р. генерала В. Герасименка було звільнено з посади командувача Київським військовим округом і переведено на

посаду командувача Прибалтійським військовим округом. У 1946 р. Наркомат оборони УРСР отримав назву Військового міністерства УРСР, а з 1953 р. – Міністерства оборони УРСР.

Республіканські НКЗС існували як допоміжні філії, що діяли в суверенних державах. Такий статус держав давав можливість Й. Сталіну використовувати радянські республіки у реалізації своїх планів у зовнішній політиці, в першу чергу, в розв'язанні питань майбутнього їх членства в ООН та вирішення проблем кордонів. Радянський уряд представляв УРСР як незалежну державу, але такою її не визнала жодна з іноземних держав.

Після входження України до ООН подальша розбудова НКЗС УРСР була призупинена. Маючи свій НКЗС, Україна не мала права на власну політику.

По закінченні Другої світової війни почалася так звана «холодна війна». Її початком вважається промова У. Черчилля 5 березня 1946 р. у Вестмінстерському коледжі міста Фултон (штат Міссурі, США). Основними ознаками «холодної війни» стало утворення ворожих військових блоків та гонка озброєнь. У цей час міжнародні зв'язки України контролювались радянським урядом. Після Другої світової війни Й. Сталін почав розподіл сфер впливу у Європі. Вона була розподілена на країни-члени ЄЕС і країни-члени РЕВ.

4 квітня 1949 р. у Вашингтоні представники 12 держав підписали угоду про створення Північноатлантичного пакту. У відповідь на це у Варшаві 14 травня 1955 р. вісім країн радянського блоку підписали договір, який дістав назву Варшавського. В умовах «холодної війни» СРСР та США почали втручатися в регіональні конфлікти, дуже часто перетворюючи їх на справжні війни. Так сталося у 1950 р. у Кореї, у 1964 р. – у В'єтнамі та у 1979 р. – в Афганістані.

Що ж стосується України, то вже у 50-х рр. ХХ ст. її представники працювали у 16-ти міжнародних організаціях. УРСР вступила до шести міжурядових організацій. 1954 р. Україна увійшла до Міжнародної організації праці. Того ж року вона стала

членом ЮНЕСКО. УРСР була учасником конференцій, програм та різних комісій ООН. Представники України часто обиралися на високі посади в різних органах ООН. У 1947 р. Україна стала членом Економічної комісії Європи. УРСР була однією із держав-засновниць Всесвітньої організації охорони здоров'я у 1948 р.

13 листопада 1947 р. Україну обрано непостійним членом Ради Безпеки ООН. Як член Ради, Україна входила до складу різних комісій та комітетів. Українські дипломати допомагали стати членами ООН таким країнам, як Угорщина, Албанія, Румунія та Монголія.

УРСР брала участь у ряді міжнародних угод, зокрема договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі і під водою. УРСР підписала Женевські конвенції 1958 р. про територіальне море і прилеглу зону, про відкрите море і континентальний шельф. Але УРСР в ООН завжди виступала з позицій СРСР, і тому її представництво в ООН було нечисленним.

У 60-х – на початку 70-х рр. XX ст. у Києві відкрили консульства Народна Республіка Болгарія, Польська Народна Республіка, Соціалістична Федеративна Республіка Югославія, Чехословацька Соціалістична Республіка, Німецька Демократична Республіка та Угорська Народна Республіка.

Наприкінці 60-х рр. XX ст. українські підприємства постачали продукцію до 88 країн, у тому числі до Франції, ФРН, Швеції, США, Японії, Австрії, Канади, Норвегії, Англії. На початок 70-х рр. XX ст. УРСР допомагала країнам Азії та Африки в будівництві майже 150 промислових об'єктів. Але зовнішньополітична діяльність України була обмежена.

Навіть М. Горбачов, прийшовши до влади, робив усе можливе для обмеження зовнішньої політики України. Як приклад, можна навести рішення уряду СРСР від 1987 р., згідно з яким Україні дозволялося самостійно торгувати тільки з Австрією. У той же час прибалтійські республіки мали право торгівлі з чотирма північними країнами, а Росія – з сімома.

Наприкінці 80-х рр. XX ст. УРСР входила до складу Економічної і соціальної Ради ООН, була членом Комісії з прав людини, Комітету з природних ресурсів, Комісії соціального розвитку, Комітету з народонаселення та деяких органів ЮНЕСКО і Міжнародної організації праці.

Але навіть після того, як Верховна Рада прийняла 16 липня 1990 р. «Декларацію про державний суверенітет України», і незважаючи на те, що Україна була членом ООН та 15 організацій системи ООН, а також понад 60-ти їх постійних або тимчасових комісій, її делегація навіть не отримала статусу спостерігача на Паризькій зустрічі у верхах НБСЄ в листопаді 1990 р.

Після прийняття Декларації про державний суверенітет, Україна намагалася самостійно налагоджувати зв'язки з іншими країнами. Активну роботу проводило Міністерство зовнішніх зв'язків України. Так, до кінця 1990 р. Україна підписала угоди з Литвою, Латвією, Естонією, Білорусією, Узбекистаном і Казахстаном.

Восени 1990 р., під час проведення 45-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, були проведені переговори з міністрами закордонних справ Австрії, Канади, Болгарії, Югославії, Чехословаччини, Польщі, Румунії та ін. На початку 90-х рр. Україну відвідали президент США Дж. Буш, прем'єр-міністр Великобританії М. Тетчер та канцлер ФРН Г. Коль. Однак західні лідери під час свого перебування у Києві дали зрозуміти, що вони не вітатимуть розвалу СРСР.

У відносинах з Росією у цей період мали місце певні складнощі. Так, 19 листопада 1990 р. у договорі між УРСР і РРФСР йшлося про визнання і повагу територіальної цілісності Росії – Україною і України – Росією «в нині існуючих рамках кордону СРСР».

27 вересня 1990 р. у Києві відбулася зустріч Голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука і Президента Угорської Республіки А. Гьонца, а 13 жовтня вже було підписано Декларацію про

принципи та основні напрямки розвитку відносин між Україною та Польщею.

Українська держава засудила агресію Іраку проти Кувейту, а також підтримала врегулювання кризи в районі Перської затоки.

1.6 Проголошення незалежності України та її зовнішня політика на сучасному етапі

Новий етап у розвитку вітчизняного зовнішньополітичного відомства розпочався з 16 липня 1990 р., коли Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України.

У Декларації зазначалося: що Україна «як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій...» Україна «виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах».

Після прийняття історичного Акту про незалежність України 24 серпня 1991 р. перед вітчизняним Міністерством закордонних справ постали нові відповідальні завдання. Вони вимагали нових професійних підходів, реформування структури МЗС, формування відповідної законодавчої бази.

Як зазначалось у документі «Основні напрями зовнішньої політики України», ухваленому 2 липня 1993 р., з огляду на геополітичне становище, історичний досвід, культурні традиції, багаті природні ресурси, потужний економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал, Україна може і повинна стати впливовою світовою державою, здатною виконувати значну роль у забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі.

Відтепер Україна – це тимчасовий учасник Ради Безпеки ООН, учасник понад 100 міжнародних організацій, ініціатор неформального об'єднання держав ГУУАМ, до якого, крім нашої держави, належать Грузія, Узбекистан, Азербайджан, Молдова, один з ініціаторів Організації Чорноморського економічного співробітництва, котрибutor безпеки в Південно-Східній Європі, Придністров'ї, на Кавказі. Україна, визнана стратегічним та особливим партнером ЄС та НАТО, бере активну участь в інтеграційних процесах у Європі, на Балто-Чорноморському просторі.

Україна встановила дипломатичні відносини з 166 державами світу, має розгалужену сітку дипломатичних та консульських установ (80 у 60-ти державах), уклала і виконує понад дві тисячі міжнародно-правових документів.

Зовнішньополітична діяльність України регулюється національними нормативно-правовими документами, серед яких насамперед:

- Конституція України від 28 червня 1996 р.;
- Основні напрями зовнішньої політики України від 2 липня 1993 р.;
- Концепція (основи державної політики) національної безпеки України від 16 січня 1997 р.;
- Воєнна доктрина України від 19 жовтня 1993 р.;
- Закон України «Про міжнародні договори України» від 22 грудня 1993 р.;
- Закон України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р.;
- Указ Президента № 841/96 «Про заходи щодо вдосконалення координації діяльності органів виконавчої влади у сфері зовнішніх зносин» від 18 вересня 1996 р.;
- Указ Президента України «Про Положення про дипломатичну службу в Україні» від 16 липня 1993 р.;
- Указ Президента України «Про Консульський Статут України» від 2 квітня 1994 р.;

- Розпорядження Президента України «Про Положення про дипломатичне представництво України за кордоном» від 22 жовтня 1992 р.

Згідно зі статтею 106 Конституції України керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави здійснює Президент України. Він представляє країну в міжнародних відносинах, веде переговори та укладає міжнародні договори України, приймає рішення про визнання іноземних держав, призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях, приймає вірчі грамоти дипломатичних представників іноземних держав.

Відповідно до Указу Президента України «Про Положення про Міністерство закордонних справ України» від 3 квітня 1999 р., МЗС України як центральний орган виконавчої влади є головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері зовнішніх зносин України та координації заходів у цій сфері, в тому числі спрямованих на реалізацію стратегічних цілей зовнішньої політики України щодо забезпечення входу України в європейський простір та створення передумов для набуття нею членства в Європейському Союзі (ЄС), Організації Північноатлантичного договору (НАТО).

2005 р. залишив помітні віхи в процесі реалізації європейських та євроатлантичних інтеграційних устремлінь України. Це – надання Європейським Союзом Україні статусу країни з ринковою економікою і проведення в Києві Форуму Спільноти Демократичного Вибору.

Згідно з Указом Президента України В. Ющенка від 22 серпня 2005 р. «Про внесення змін до Указу Президента України «Про заходи щодо вдосконалення координації діяльності органів виконавчої влади у сфері зовнішніх зносин», МЗС України були надані широкі повноваження щодо координації діяльності органів виконавчої влади у сфері зовнішніх зносин Української держави.

21 листопада 2013 року, за кілька днів до саміту у Вільнюсі, Кабінет Міністрів України вирішив призупинити процес підготування до укладання угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Це спричинило масові акції протесту в Україні, результатом яких стало усунення Віктора Януковича від влади. Передбачена статтею 111 Конституції України процедура імпічменту не була проведена.

23 лютого Верховна Рада поклала виконання обов'язків президента України на свого голову Олександра Турчинова, пославшись на статтю 112 Конституції України. За відповідну постанову проголосували 285 народних депутатів. Ставлячи постанову на голосування, віце-спікер парламенту Руслан Кушунський зазначив, що цей крок необхідний, оскільки прийняті Верховною Радою закони не можуть набути чинності без підпису президента.

24 лютого відсторонений президент Віктор Янукович залишив Україну і був доставлений на територію Росії.

Росія заявила, що призначення Олександра Турчинова виконувачем обов'язків Президента було неконституційним і ввела війська у Автономну Республіку Крим. Після проведення псевдо-референдуму, Росія анексувала Крим і Севастополь. Майже весь світ визнає дії Росії стосовно України незаконними.

25 травня 2014 року пройшли позачергові вибори президента України. Всього у виборах брало участь 23 кандидати. Перемогу в першому турі здобув Петро Порошенко, який набрав 54,7 % голосів.

Навесні 2014 проросійські озброєні сили захопили органи влади та відділення міліції в Донецькій та Луганській областях, де створено так звані «Донецьку народну республіку» та «Луганську народну республіку».

Офіційна влада деяких населених пунктів Донецького регіону не збиралася проводити референдум. Однак місцеві жителі і голова територіальної виборчої комісії Андрій Лихацький вимагали організувати голосування. В результаті цього,

6 травня 2014 року в м. Моспине був відкритий штаб з підготовки до референдуму.

Так звана «Донецька Народна Республіка» була проголошена в межах території Донецької області від 7 квітня 2014 року та «Луганська Народна Республіка» була проголошена в межах території Луганської області 27 квітня 2014 року. Терористичні республіки були проголошені в ході масових протестів проти нового уряду країни, яке прийшло до влади в результаті Євромайдану.

12 травня 2014 року, після референдуму про самовизначення, який відбувся того ж дня, і на підставі декларації про суверенітет від 7 квітня, була проголошена незалежність так звані «ДНР» та «ЛНР». Незалежних спостерігачів на референдумі не було, ні ОБСЄ, ні Рада Європи своїх представників не звернули, оскільки в таких випадках їх запрошує офіційний уряд. Росія теж не направила офіційних спостерігачів. На референдуми не приїхали і російські депутати. Громадський контроль на голосуванні здійснювали журналісти, в тому числі іноземні, в кількості 470 чоловік. При цьому в Луганській області як неофіційні спостерігачі були присутні громадяни Канади.

13 квітня 2014 року в Донецькій області розпочато антитерористичну операцію (АТО) з метою зупинити терористів і сепаратистів. На боці України воювали силовики, Національна гвардія та добровольці, на боці сепаратистів – збройні сили Росії, добровольці з Росії та інших країн. Ситуацію ускладнювало те, що Україна не контролювала значну частину державного кордону з Росією, тому терористи регулярно отримували підкріплення з-за кордону.

ЄС, США, Японія, Канада, Австралія та деякі інші країни почали вводити санкції проти російських політиків і олігархів, які причетні до ескалації конфлікту. Збиття Боїнга 777 біля Донецька 17 липня ще більше загострило ситуацію. Міжнародне розслідування встановило, що літак збитий зенітним ракетним комплексом «Бук» російського виробництва. Незалежні

дослідники стверджують, що ЗРК «Бук» належав 53-й зенітній ракетній бригаді з Курська (Російська Федерація). 24 травня 2018 року влада Австралії та Нідерландів офіційно звинуватили Росію в катастрофі літака.

Водночас українські збройні сили поступово відновлювали контроль над Донеччиною та Луганщиною, аж доки після Дня Незалежності України російські війська вже відкрито не почали переходити кордон та окупувати українську територію. Так, 25–28 серпня російські терористи зайняли Новоазовськ – порт на Азовському морі, який розташований за 44 км від Маріуполя.

18 серпня 2014 року, в ході запеклих боїв, українські силовики, що значною частиною склалися з добровольчих батальйонів, увійшли в Іловайськ. Вони змогли взяти під свій контроль частину міста, однак після заходу значних сил регулярних російських військ 23–24 серпня у тил українського угруповання з території Російської Федерації, а також через дезертирство окремих українських підрозділів, іловайське угруповання опинилося в оточенні. У ніч з 28 на 29 серпня Володимир Путін звернувся до «сил ополчення» із закликом відкрити гуманітарний коридор для українських військових, що опинилися в оточенні.

29 серпня о 6:00 ранку російський офіцер прибув до села Многопілля і повідомив українській стороні, що вихід має відбуватися без зброї. Командувач українським угрупованням проігнорував цю вимогу, покладаючись на раніше досягнуті домовленості. О 8:15 українські військові організованими колонами почали рух з міста за попередньо домовленими з російською стороною маршрутами. Спершу українські колони безперешкодно рухалися повз російські укріплені позиції, проте через деякий час російські війська відкрили вогонь, розстрілявши колони на марші.

Значні втрати українських сил унаслідок оточення під Іловайськом, загроза захоплення Маріуполя та прориву російських сил до Запорізької області й Криму змусили керівництво України

шукати шляхи до мирного врегулювання конфлікту. У Мінську розпочала роботу переговорна група за участю представників України, ОБСЄ, Росії, «ДНР» і «ЛНР». 5 вересня підписано Мінське перемир'я – угоду про тимчасове припинення вогню. Однією з умов припинення вогню з боку сепаратистів і Росії був Закон про «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей», який Верховна Рада України ухвалила 16 вересня 2014 року, в один день із ратифікацією Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

17 березня 2015 року схвалила звернення до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ про порушення прав і свобод людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі. Витяг з постанови:

«У лютому 2014 року Російська Федерація розпочала сплановану збройну агресію проти України, окупувавши частину суверенної території нашої держави – Автономну Республіку Крим та місто Севастополь. Намагаючись здійснити незаконну анексію Автономної Республіки Крим та міста Севастополя і змінити статус окупованої частини території України, Російська Федерація організувала та провела у березні 2014 року незаконний «референдум» і штучно створила незаконні та підконтрольні їй місцеві органи влади.

Сьогодні Російська Федерація продовжує збройну агресію проти України у частині Донецької та Луганської областей шляхом вчинення збройних нападів на територію України, пересилання через українсько-російський державний кордон воєнізованих формувань, зброї і військової техніки, підготовки та направлення терористів.

Агресія Російської Федерації проти України є грубим порушенням загальновизнаних норм та основоположних принципів міжнародного права, нехтуванням міжнародних зобов'язань, взятих Російською Федерацією за Статутом ООН, Гельсінським

Заключним Актом НБСЄ та іншими міжнародними договорами і домовленостями.

Особливу зухвалість цим порушенням надає статус Російської Федерації як постійного члена Ради Безпеки ООН, на якого відповідно до статті 24 Статуту Організації покладено першочергову відповідальність за підтримання міжнародного миру й безпеки.

Згідно з нормами міжнародного права держава-окупант зобов'язана поважати діючі на окупованій території закони держави-власника, у тому числі забезпечувати дотримання прав людини.

Сьогодні весь світ є свідком того, що тимчасова окупація Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та міста Севастополя призвела до масштабних і системних порушень прав і свобод людини на Кримському півострові.

Окупаційна влада Російської Федерації та керовані нею незаконні органи, створені на тимчасово окупованій території, порушують захищені міжнародними нормами права осіб, які проживають на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя.

Під вигаданими приводами підконтрольні Російській Федерації незаконні органи, створені на тимчасово окупованій території, переслідують та залякують людей, які наслідком відкрито висловлювати незгоду із збройною окупацією Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, псевдореферендумом у березні 2014 року та незаконною анексією Кримського півострова.»

Значним досягненням української дипломатії стало підписання безвізового режиму між Україною та Європейським союзом – статус, що дозволяє громадянам України вільно перетинати міждержавні кордони країн Європейського Союзу без попереднього звернення до посольства для отримання дозволу, починаючи з 11 червня 2017 р. Підписання угоди про безвізовий режим України з ЄС відбулося у Страсбурзі 17 травня 2017 р.,

за присутністю президента України П. Порошенка та голови Європейського парламенту А. Таяні.

Безвізовий режим дозволяє громадянам України перебувати на території країн ЄС не більше 90 днів протягом будь-якого 180-денного періоду. Безвізовий режим дає право на відвідування культурних та спортивних заходів, журналістські подорожі, короткострокове навчання та обмін досвідом. Водночас, безвізовий режим не дає права на роботу в країнах ЄС, у тому числі, короткострокову. Безвізовий режим також не дає права на постійне проживання в країнах ЄС. Для цього, як і раніше, потрібно оформити спеціальну національну візу або дозвіл на проживання

18 січня 2018 р. Верховна Рада України ухвалила в другому читанні та в цілому закон про реінтеграцію Донбасу.

30 квітня 2018 р. Президент Петро Порошенко оголосив про завершення антитерористичної операції в Донбасі і старт Операції Об'єднаних Сил. Незважаючи на зміну АТО на ООС, ситуація на Донбасі істотно не змінилася – бойовики традиційно обстрілюють позиції українських військових, ті стріляють у відповідь.

Драматичні події, що сталися 25 листопада 2018 р. в районі Керченської протоки і спорудженого Росією мосту через нього, які багато хто називає «Азовською кризою», спровокували великі зміни в житті країни. А саме – введення воєнного стану. Режим воєнного стану вперше в історії, почав діяти в десяти регіонах України з 14:00 26 листопада 2018 р. Він поширився на Вінницьку, Донецьку, Запорізьку, Луганську, Миколаївську, Одеську, Сумську, Чернігівську, Харківську та Херсонську області. І там внаслідок цього сталися певні зміни. Як і планувалося, дію воєнного стану продовжувати не стали. Через 30 днів, 26 грудня о 14:00, президент Петро Порошенко під час засідання РНБО оголосив про його завершення.

15 грудня 2018 р. Об'єднавчий собор, що зібрався у Софійському Соборі в Києві, створив Українську Помісну Автокефальну Православну Церкву та обрав її предстоятелем митрополита Епіфанія (Сергія Думенка).

В Об'єднавчому соборі взяли участь 41 архієрей Київського патріархату, 12 – Автокефальної церкви, 10 – Московського патріархату, серед яких митрополит Симеон і митрополит Софроній. Очолив собор Української православної церкви представник Вселенського патріархату митрополит Галльський Еммануїл.

24 січня 2019 р. Колегія Оболонського районного суду Києва заочно визнала екс-президента Віктора Януковича винним у державній зраді та пособництві в агресивній війні, відхиливши статтю «пособництво в умисних діях, вчинених з метою зміни меж території та державного кордону», і визначила йому покарання у виді 13 років позбавлення волі.

Суд визнав В. Януковича винним за статтею «Державна зрада». Також суддя оголосив, що сторона обвинувачення довела, що Віктор Янукович сприяв Росії у веденні агресивної війни проти України. Водночас суддя зазначив, що слідство не довело, що В. Янукович діяв з метою сепаратизму, намагаючись змінити державний кордон, тому за статтею «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України» його визнали невинним. Заочне засудження передбачає, що Віктора Януковича відправлять у колонію, коли вдасться його затримати.

31 березня і 21 квітня 2019 року проводилися сьомі чергові президентські вибори. Вони проводилися в два тури. Перший тур виборів, відповідно до постанови Верховної Ради, пройшов 31 березня 2019 року. Центральна виборча комісія офіційно встановила результати виборів президента України на засіданні 7 квітня та оголосила повторне голосування 21 квітня 2019 року.

Таким чином, за Володимира Зеленського проголосували 30,24 % виборців, за чинного главу держави Петра Порошенка – 15,95 % виборців.

21 квітня 2019 р. в Україні пройшов другий тур чергових президентських виборів, на яких Володимир Зеленський набрав 73,22 % голосів виборців, а його суперник діючий Президент Петро Порошенко – 24,45 %. Явка виборців склала

18 491 837 чоловік, тобто 61,37 %. 20 травня 2019 р. у Верховній Раді відбулась інавгурація шостого Президента України Володимира Зеленського.

Одним із перших рішень президента Володимира Зеленського є розпуск Верховної Ради восьмого скликання і призначення дострокових виборів. Про це він оголосив одразу з трибуни парламенту під час своєї інавгураційної промови. 21 травня 2019 року В. Зеленський постановив указ про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів. Конституційний суд України визнав конституційним указ президента. За таке рішення проголосували 11 суддів КС, «проти» – 5. Таким чином, дострокові парламентські вибори відбудуться 21 липня 2019 року.

27 травня 2019 року Володимир Зеленський уперше в статусі голови держави побував на фронті. Він відвідав Станицю Луганську та Щастя. За результатом зустрічі В. Зеленський заявив, що побутові умови військовим необхідно поліпшити.

9 грудня 2019 року у Парижі відбулися переговори лідерів України Володимира Зеленського, Німеччини Ангели Меркель, Франції Еммануеля Макрона та Росії Володимира Путіна.

За підсумками переговорів лідери України, РФ, Німеччини та Франції погодили комюніке, яке передбачає, зокрема, припинення вогню на Донбасі й обмін полоненими. В документі вказуються конкретні терміни – обидва пункти мають бути втілені в життя ще до кінця поточного року.

Крім того, сторони домовилися про розведення сил на трьох додаткових ділянках. За словами Зеленського, він дав вказівку начальнику Генштабу Руслану Хомчаку підготувати для цього «три найпростіші точки, які допоможуть гуманітарному напрямку та які не є небезпечними». Погоджувати ділянки буде контактна група в Мінську. Завершитися розведення має до кінця березня 2020 року. Також учасники переговорів у Мінську мають 30 днів, аби знайти ділянки, де мають відкрити нові пункти перетину лінії розмежування на Донбасі.

З 24 лютого 2022 року Росія продовжила війну проти України. Агресор знищив критичну інфраструктуру. Українська дипломатія діє на фоні та під впливом динамічних зовнішніх подій, швидкоплинних процесів глобального та регіонального рівнів, що містять як шанси, так і виклики для нашої країни. Зокрема, ідеться про поглиблення небезпечної поляризації світової спільноти, конфронтацію держав-світових гравців, вибухонебезпечні конфлікти в різних регіонах світу, внутрішньополітичні процеси в США і на теренах ЄС тощо. Під час широкомасштабної російської агресії українська дипломатія продемонструвала ініціативність, новачійні підходи, активне просування національних інтересів. Стратегічно важливими здобутками стали: рішення Європейської Ради (грудень 2023 р.) про відкриття переговорів про вступ України до ЄС; започаткування укладання з країнами-союзниками угод про довгострокове співробітництво у сфері безпеки тощо. Водночас втягування у тривале та виснажливе протистояння з країною-агресором накопичує «політико-економічну втому» від війни в Україні, змінює геополітичний ландшафт, загострює старі та спричиняє нові загрози. Отже, зовнішня політика має адаптуватися до нових геополітичних реалій і кризових явищ, враховувати позиції й інтереси країн-союзників. Усе це обумовлює важливість аналізу і прогнозу зовнішніх тенденцій, розробки комплексу превентивних контрзаходів на різних напрямках.

Нині на геополітичній арені спостерігаються дві протилежні тенденції. З одного боку, зміцнюється солідарність, політико-економічна консолідація колективного Заходу і країн-партнерів з демократичного блоку, тобто коаліції країн, об'єднаних ідеєю захисту прав людини, загальнолюдських цінностей, міжнародних норм співіснування тощо. З іншого боку, останнім часом помітно посилюються тенденції нарощування військово-політичного співробітництва та координації дій групи авторитарних держав.

Українці переконані, що пройде небагато часу, і Росія змушена буде, за рішенням міжнародних Трибуналів, компенсувати завдану шкоду. Зло повинно бути наказе. Єдине, що неможливо буде повернути, так це матерям загиблих синів, дітям – батьків, сестрам – братів. У майбутньому архівні джерела розкриють усі таємниці жорстокої війни та події сучасності...

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Зовнішня політика Київської держави у IX–X ст.
2. Дипломатія князя Святослава (X ст.)
3. Зовнішня політика Київської Русі за правління Володимира Святославича.
4. Зовнішня політика Київської Русі часів Ярослава Мудрого.
5. Відносини Галицько-Волинської держави з країнами Європи.
6. Україна в контексті дипломатичних відносин Московської держави і Кримського ханства (кінець XV – середина XVI ст.).
7. Дипломатичні відносини Запорозької Січі з Польщею, Московією та Туреччиною.
8. Українське козацтво – об'єкт російської і турецької дипломатії (XVIII ст.).
9. Міжнародні зв'язки України під час Національно-визвольної війни 1648–1657 рр.
10. Міжнародні відносини Української держави періоду «Руїни».
11. Зовнішня політика І. Мазепи.
12. К. Розумовський та його зовнішня політика.
13. Європейська дипломатія і Україна в період наполеонівських війн.
14. Центральна Рада й держави Четвертого союзу. Брестський мир.
15. Зовнішньополітичний курс гетьманської держави П. Скоропадського.
16. Міжнародна політика Директорії УНР.
17. Становлення дипломатичної служби та зовнішньої політики ЗУНР.
18. Україна на Паризькій мирній конференції 1919 р.
19. Українсько-польський союз і радянсько-польська війна 1920 р.
20. Україна та ООН. Історія взаємовідносин.
21. Україна і НАТО.

22. Україна та Євросоюз.
23. Україна – без'ядерна держава.
24. Україна та Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ).
25. Відносини України з Міжнародним валютним фондом.
26. Взаємини України з державами СНД (1990–1999 рр.)
27. Українсько-російські взаємини у кінці XX ст. – на початку XXI ст.
28. АТО і війна на сході України.
29. Відносини України і США на початку XXI ст.
30. Безвізовий режим в Україні: проблеми і перспективи.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. *Рік прийняття християнства на Русі:*

1. 981 р.
2. 988 р.
3. 1019 р.
4. 1054 р.

2. *Київська Русь досягає найбільшої могутності за часів князювання:*

1. Святослава Ігоревича.
2. Володимира Великого.
3. Ярослава Мудрого.
4. Володимира Мономаха.

3. *Галицько-Волинська держава перестала існувати:*

1. У 1340 р.
2. У 1349 р.
3. У 1439 р.
4. У 1569 р.

4. *Оберіть унію, яка стала першим кроком на шляху інтеграції Литви і Польщі:*

1. Кревська.
2. Люблінська.
3. Берестейська.
4. Городельська.

5. *Визначте, з перетворенням якого князівства на литовську провінцію закінчується українська автономія:*

1. Галицько-Волинського.
2. Київського.
3. Чернігівського.
4. Новгород-Сіверського.

6. *Дмитро Вишневецький заклав Січ на о. Хортиці:*
 1. У 1490 р.
 2. У 1556 р.
 3. У 1569 р.
 4. У 1654 р.

7. *Найвищий орган влади в Запорозькій Січі:*
 1. Козацька рада.
 2. Гетьман.
 3. Генеральний суддя.
 4. Осавул.

8. *Вкажіть, яка з названих уній проголосила утворення Речі Посполитої:*
 1. Кревська.
 2. Люблінська.
 3. Городельська.
 4. Берестейська.

9. *Рік обрання Б. Хмельницького гетьманом:*
 1. У 1648 р.
 2. У 1654 р.
 3. У 1657 р.
 4. У 1669 р.

10. *Переяславський договір був підписаний у:*
 1. 1648 р.
 2. 1651 р.
 3. 1654 р.
 4. 1657 р.

11. *Згідно з «Березневими статтями» 1654 р. Україна входила до складу російської держави:*
 1. На правах автономії.

2. На правах інших російських провінцій.
3. Як колонія.
4. На умовах незалежності.

12. Затвердив розподіл України на Лівобережну і Правобережну наступний документ:

1. Гадяцький договір.
2. Андрусівський договір.
3. Вічний мир.
4. Переяславський договір.

13. Вкажіть, між якими державами був підписаний «Вічний мир»:

1. Україною і Польщею.
2. Росією і Польщею.
3. Туреччиною і Росією.
4. Польщею і Туреччиною.

14. Автономію України у складі Російської держави обмежував наступний договір:

1. Гадяцький 1658 р.
2. Переяславський 1659 р.
3. Московський 1665 р.
4. Вічний мир 1686 р.

15. Вкажіть останнього гетьмана Гетьманщини:

1. П. Скоропадський.
2. І. Виговський.
3. К. Розумовський.
4. П. Дорошенко.

16. Правобережна Україна відійшла до Росії:

1. У 1790 р.
2. У 1793 р.

3. У 1795 р.
4. У 1812 р.

17. УНР підписала Брестський мир:

1. 27 грудня 1917 р.
2. 27 січня 1918 р.
3. 7 листопада 1918 р.
4. 9 лютого 1918 р.

18. Утворення Української Народної Республіки проголошено:

1. 23 червня 1917 р.
2. 16 липня 1917 р.
3. 20 листопада 1917 р.
4. 22 січня 1918 р.

19. Вкажіть голову Центральної Ради:

1. В. Винниченко.
2. М. Грушевський.
3. С. Петлюра.
4. П. Скоропадський.

20. Юридичне оформлення СРСР відбулося:

1. У 1920 р.
2. У 1922 р.
3. У 1924 р.
4. У 1928 р.

21. Радянська армія на західноукраїнські землі увійшла:

1. 1 вересня 1939 р.
2. 17 вересня 1939 р.
3. 1 листопада 1939 р.
4. 15 листопада 1939 р.

22. Територія України повністю звільнена від німецько-фашистських загарбників:

1. У січні 1944 р.
2. У жовтні 1944 р.
3. У травні 1945 р.
4. У вересні 1945 р.

23. Прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України відбулося:

1. 1 червня 1990 р.
2. 16 липня 1990 р.
3. 24 серпня 1991 р.
4. 28 червня 1996 р.

24. Вкажіть День Конституції України:

1. 28 червня 1996 р.
2. 26 липня 1996 р.
3. 16 серпня 1997 р.
4. 1 січня 2006 р.

25. Всенародний референдум стосовно підтвердження Акту про незалежність України відбувся:

1. 24 серпня 1991 р.
2. 1 грудня 1991 р.
3. 15 березня 1992 р.
4. 27 березня 1994 р.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

№ 1

Договір київського князя Олега з візантійським імператором (911 р.)

«Згідно з другою угодою, що відбулась при тих же цезарях, Льві й Олександрові, ми, (мужі) від народу руського – Карл, Інгельд, Фарлаф, Вермуд, Рулав, Гуди, Руальд, Карн, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемид, – послані від Олега, великого князя руського, і всіх, що є під рукою його, світлих бояр, до вас, Льва, і Олександра, і Костянтина, великих за волею божою самодержців, цесарів грецьких, для збереження і на засвідчення дружби, яка од багатьох літ була межі християнами і руссю, за бажанням наших князів і за [їхнім] велінням, і від усіх, що є під рукою його, [Олега], сущих русів. Наша світлість, більше від інших за волею божою хочаби зберегти і засвідчити таку дружбу, яка бувала межі християнами і Руссю, багато разів насправді прагнули не лише просто на словах, а на письмі і з клятвою твердою, клявшись оружжям своїм, дружбу таку засвідчити і утвердити по вірі і по закону нашому. Глави (угоди), які ми, отже, взяли на себе по божій вірі і дружбі, суть такі:

По першому слову змирімся з вами, греки, дружимо один з одним від усієї душі і призволення, а ми не дамо, наскільки наша воля, статися ніякому обману чи злочинів од тих, що перебувають під рукою наших світлих князів, і подбаємо, наскільки (наша) сила, щоб зберегти з вами, греки, на подальші літа і назавжди дружбу немінливу й бездоганну, яку ми засвідчуємо проголошенням і написанням з клятвою. Так само й ви, греки, бережіть таку ж дружбу, не звабливу й непорушну, до князів світлих наших руських і до всіх (людей), що є під рукою світлого князя нашого, завжди і в усі літа.

А про справи щодо злочинів, які можуть статися, урядимось так:

(Злочин) нехай настільки явно буде доведений доказами, щоб (судді) мали віру до цих доказів; а коли вони йому, (доказові), будуть не йняти віри, нехай не клянеться та сторона, яка прагне, щоб (доказові) не вірили; а коли поклянеться (позивач) по вірі своїй – буде (такою) кара, якою й виявиться провина.

Про це: **якщо хто уб'є, християнина русин чи християн]** **русуна, нехай умре там, де вчинить вбивство. Якщо ж утече той, що вчинив вбивство, [і]** **якщо є якщо є він імушим, то (ту) частину (майна) його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але й жона убивці хай має стільки, скільки належить (їй) по закону; якщо ж той, що вчинив вбивство і втік, є не імушим, хай буде він під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре.**

Якщо ж ударить (хто кого) мечем або поб'є яким-небудь знаряддям, то за удар або побої нехай дасть п'ять літр (літра – основна одиниця римської та візантійської монетної системи (327,45 грама) срібла по закону руському; якщо ж той, хто так вчинив, буде не імушим, хай дасть, скільки може, і хай зніме із себе (потерпілому) навіть ту саму одягу свою, у якій він ходить, а про решту (суми) нехай поклянеться по своїй вірі, що (ніхто) інший ніяк (не може) допомогти йому; після цього за провину хай (більше) не стягують.

Про це: якщо украде русин що-небудь у християнина чи, навпаки, християнин у русина, і злодій буде спійманий у той час, коли вчинить крадіжку, тим, хто втратив що-небудь, (та) якщо спиратиметься він, крадіжку чинячи, і буде вбитий, хай не карають за смерть (його) ні християни, ні руси, але ще нехай забере своє той, який (це) втратить. А якщо віддасться в руки крадій, нехай буде він узятий тим же, у кого буде украдено, і зв'язаний буде, і віддасть те, що посмів вкрасти, однак віддасть потрібно.

Про це: якщо ж хто, чи русин християнинові, чи християнин русинові, завдаючи муки, вчинить грабіж або явно насильно візьме що-небудь у другого, хай верне потрібно.

Якщо викинутий буде човен вітром великим на чужу землю, і якщо він знайдений буде нами, русами, то якщо хто збереться спорядити човен з добром своїм і відіслати назад у землю Християнську, ми проведемо його крізь усяке небезпечне місце, доки (не) прибуде він у безпечне місце. Якщо ж такий човен, чи бурею, чи земною переполоною задержаний, не може добратися до своїх місць, то ми, руси, допоможемо гребцям того човна і допровадимо (туди) з куплею їх по-здорову. Якщо це станеться поблизу землі Грецької і якщо приключиться така сама біда човну руському, то ми, (греки), проведемо його в Руську землю; і хай продають (руси) товар того човна; і якщо може (хто) продати що з човна, (то) ми, (греки), виволочимо їм (товар). А коли ми, руси, прийдемо в Греки чи для торгівлі, чи з посольством до цезаря вашого, то ми, (греки), пропустили з честю їх (і) проданий товар човна їхнього. Якщо ж приключиться кому з того човна в ньому убитим бути, або побитим бути нами, русами, або взято (буде з човна) що-небудь, то хай ті, що це вчинили, зазнають названої раніш кари.

Про цих: якщо полоняник з обох країн задержується чи русами, чи греками, проданий в ту (їхню) країну, і якщо знайдеться чи русин, чи гречин, що викуплять і вернуть викуплену особу в свою країну, то (хай) візьмуть ті, які (раніше) його, (полонянка), купили, (сплачену) ціну його або (те) візьмуть за нього, що вважається на торзі на (той) день ціною челядина. Так само якщо з війська взятий буде (русин у полон) тими ж греками, то хай же повернеться він у свою країну і (хай) оддана буде (та) ціна його, як уже сказано, що й на торзі.

Коли ж потрібно (цезареві вашому) на війну йти і якщо виникне вам потреба (в людях), а ці, (руси), захотять віддати честь вашому цезареві, – то коли в будь-який час скільки їх (не) прийде і схочуть вони остатись (на службі) у цесаря вашого своєю волею, – нехай вони будуть (там).

Про полонення русами (тих), які часто прибувають із якої-небудь країни в Русь і яких продають в Християни, а також іще

і про полонених християн, які часто з якої-небудь країни прибувають в Русь, – цих (нехай) продають по двадцять золотих (золотий – золота римська, згодом візантійська монета, основна грошова одиниця (4,55 грама, 1/72 фунта), і хай прибудуть вони в Греки.

Про це: якщо украдений буде челядин руський, або втече, або насильно проданий буде і жалітися стануть руси, – хай підтвердиться це челядином, (і) нехай заберуть вони його в Русь; також і купці, якщо вони втратили челядина і жаліються, – нехай позивають (через суд) і, знайшовши його, нехай заберуть; якщо ж який-небудь місцевий (житель) не дасть учинити цей розшук, – хай буде він винуватим.

Про русів, що служать у Греках у християнського цесаря. Якщо хто (з них) помре, не розпорядившись своїм майном, чи також своїх (тут) не матиме, хай верне (цесар) майно (його) найближчим родичам в Русь. Якщо ж (русин) учинить заповіт, – той візьме спадок його, кому він напише успадкувати майно; хай успадкує його (хто-небудь) із русів, що (тут) торгують, (чи хто) з різних (людей), що прибувають (із Русі) в Греки і надовго (тут) залишаються.

Якщо злочинець (не) повернеться в Русь, – хай жаліються руси християнському цезареві і (нехай) схоплять такого і повернуть насильно в Русь, Це ж усе нехай роблять руси грекам, якщо де-небудь станеться таке (саме).

На підтвердження ж і непорушність (миру, що має) бути межі вами, християнами, і (нами), руссю, цей мирний договір учинили ми, (руси), і ви, оба (цесарі), новим написанням на двох хартіях, – цесаря вашого і своєю рукою, (а цесар) присягальним чесним хрестом і святою єдиносущної трійцею єдиного істинного бога вашого засвідчив (свій договір) і дав нашим послам. Ми ж клялися цесарю вашому, од бога сущому, яко божому створінню, по закону і за звичаєм народу нашого, не переступати ні нам, ні іншому (кому) із країни нашої встановлених глав договору про мир і дружбу. І це написання дали ми обом цезарям

вашим для підтвердження, що договору цьому бути на закріплення і засвідчення існуючого між нами миру, місяця вересня в другий (день), а в індікт (індикт – візантійське літочислення 15-річними періодами. Розпочинається 1 вересня. Визначається поділом дати від «сотворіння світу» на 15. Залишок, включаючи число 15, і буде індіктом) п'ятнадцятий, у рік (від) сотворіння світу 6420».

Овсій І. О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 р.). К. : Либідь, 2002. С. 14–17.

№ 2

Білоцерківський договір (18 вересня 1651 р.) (Витяги)

Через те, що Військо його королівської милості Запорозьке з гетьманом і всією старшиною своєю визнали себе підданими його королівської милості і республіки, то, приносячи належну Господу Богу подяку за припинення і відхилення внутрішнього кровопролиття, яке досі тривало, ми, комісари, постановляємо:

1. Дозволяємо і призначаємо організувати реєстрове військо у числі двадцяти тисяч чоловік. Це військо гетьман і старшина повинні набрати і записати в реєстр, і вони мусять перебувати тільки в маєтках його королівської милості, що містяться у воєводстві Київському, не маючи нічого до воєводств Брацлавського і Чернігівського. А маєтки шляхетські мусять лишатися вільними, і в них реєстрові козаки ніде не повинні лишатися; а хто лишиться реєстровим козаком у числі двадцяти тисяч, той з маєтків шляхетських, які містяться у воєводствах Київському, Брацлавському і Чернігівському, також у маєтках його королівської милості, мусить переселитись у маєтки його королівської милості у воєводстві Київському, туди, де буде розташовано військо його королівської милості запорозьке; а хто бувши реєстровим козаком, буде переселятися, кожний такий матиме право продати своє майно без ніякої перешкоди з боку панів, а також старост і підстарост.

2. Вищезгадана організація двадцятитисячного реєстрового війська його королівської милості мусить починатися протягом двох тижнів від цього числа, а закінчитися до свят різдвя. Реєстр цього війська за власноручним підписом гетьмана мусить бути відісланий до його королівської милості, і копія його вписана в книзі гродській київській. В цьому реєстрі ясно мусять бути записані реєстрові козаки в кожному місті по іменах і прізвиськах, і загальне число їх не повинно становити більше двадцяти тисяч; а які козаки будуть включені в реєстри, ті повинні лишатися при давніх звичайних своїх правах; ті ж, які не будуть включені в реєстр, мусять лишатися, як і раніш, у звиклому послушенстві, приписаними до замків його королівської милості.

3. Обивателі воєводств Київського, Брацлавського і Чернігівського, а також і старости самі особисто і через своїх урядників можуть вступати у володіння своїми маєтками і одразу брати під свою владу всі доходи, корчми, млини і судочинство; проте саме збирання податків з селян повинні відкласти до вищезгаданого строку, призначеного для закінчення реєстрів, щоб обрані в реєстр козаки тим часом переселились, а лишилися тільки ті, що належать до стану селян. Те саме мусить бути і в маєтках його королівської милості, поки не буде вже відомо, хто лишається на правах козацьких, а хто приписаний до замка і підлягає селянським повинностям.

4. Чигирин на основі привілею його королівської милості мусить лишатися при гетьмані. Як теперішній гетьман, благородний Богдан Хмельницький, призначений і затверджений привілеєм його королівської милості, так і на наступні часи гетьмани повинні перебувати під старшинством і владою гетьманів коронних і мусять бути затверджувані привілеями.

Кожний з них, стаючи гетьманом, повинен дати присягу у вірноподданстві його королівській милості і Речі Посполитій. Всі полковники і старшини мусять призначатися за поданням гетьмана його королівської милості запорозького.

5. Релігія грецька, яку сповідає Військо королівської милості Запорозьке, також собори, церкви, монастирі і колегіум Київський, повинні лишатися при попередній свободі, згідно з стародавніми правами. Якщо хто під час колишніх заколотів випросив у власність якийсь маєток церковний або належний духовенству, то таке право власності ніякої чинності мати не може.

Хрестоматія з історії Української РСР. К. : Радянська школа, 1959. Т. 1. С. 276–277.

№ 3

«Статті Богдана Хмельницького», стверджені царем і боярською думою, які визначали становище України в складі Російської держави (27 березня 1654 р.)

Бють чолом великому государеві цареві і великому князеві Олексію Михайловичу, всеї Великої і Малої Росії самодержавцеві і многих держав государеві й обладателеві піддані його царського величества Богдан Хмельницький гетьман Запорозького війська і весь мир християнський російський, аби його царське величество пожалував їх тим [дав їм те], про що битимуть чолом [проситимуть] посланники їх, а вони його царському величеству служитимуть вівіки в усім що їм государ повелить.

1. Щоб по містах урядники були обрані з людей того гідних, будуть вони повинні підданими царського величества правити, і всякі доходи по правді віддавати до казни. А то тому, що воєвода царського величества, приїхавши, почав би права їх ламати і якісь устави заводити, і то було б [Українцям] прикро; а як будуть старшими місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

Що до сеї статті царське величество пожалував – велів бути по їх прошенню. Мають по містах бути урядниками війти, бурмистри, райці, лавники, і доходи всякі грошові і хлібні збирати на царське величество і віддавати до государевого скарбу тим людям, котрих пришле царське величество. І ті прислані люде, котрих царське величество пришле до того збору грошей, мають доглядати зборщиків, щоб робили по правді.

2. Писареві військовому по милости царського величества щоб давано 1000 золотих польських на підписків [канцеляристів], на судей військових по 300 золотих польських, на писаря судейського по 100 зол., на хорунжого сотенного по 30 зол., на бунчужного гетьманського 50 зол.

Царське величество пожалував, велів бути по їх прохання; а давати ті гроші з тамошніх доходів.

3. На писаря і на судей військових, на 2 чоловіка, і на всякого полковника, осаулів військових і полкових щоб було по млину, для прогодовання, тому що несуть великі видатки. Царське величество пожалував, велів бути по їх прохання.

4. На роботи військової армати, на пушкарів і всіх робочих людей що бувають при арматі, аби царське величество зволив вчинити милостиву ласку на зимове прогодовання і пристановище; також на арматного обозного 200 зол., а на хорунжого 50 зол. Царське величество пожалував, велів дати з тамошніх доходів.

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до війська Запорозького аби було вільно приймати, а коли б було щось противне царському величеству [в сих посольствах], мусять вони [козаки] сповіщати царське величество.

До сеї статті царське величество велів: послів з добрими ділами приймати і відправляти, і писати царському величеству вірно і скоро, за чим вони приходили і з чим їх одправлено. А котрі після будуть присилатися з справами противними царському величеству, тих послів та посланників затримувати в війську та писати про них зараз же до царського величества, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царського величества не мати зносин.

6. Про митрополита київського дано послам усний наказ. А в розмовах послы били челом, щоб царське величество велів дати свою государську жалувану грамоту на його маєтності. Царське величество пожалував: митрополитові і всім людям

духовного чину велів дати свою государську жалувану грамоту на маєтности, которими вони тепер володіють.

7. Аби царське величество зволив післати своє військо під Смоленськ не гаючися нітрохи, аби неприятель не міг собі ради дати і сполучитися з іншими [військами], бо тепер війська [польські] потомлені – нехай не вірять ніякому лукавству [поляків], коли б почали що вимишляти.

Царське величество постановив на неприятеля свого польського короля йти самому і бояр та воєводів післати з великим військом, як просохне і почне бути паша.

8. Аби наємного війська тут на польським пограничу для безпечності було з 3000 або скільки буде воля царського величества – хоч і більше. Військові люди царського величества на пограничу для охорони України завсіди були і надалі будуть стояти.

9. Завсіди був такий звичай, що війську Запорозькому плачено. Б'ють чолом і тепер царському величеству, аби давано на полковника 100 єфимків, на осаулів по 200 золотих, на осаулів військових по 400 зол., на сотників по 100 зол., на козаків по 30 золотих польських... Попередніх літ прислав до царського величества гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запорозьке і били чолом багато разів, щоб його царське величество їх пожалував, заступився за них задля православної християнської віри і святих божих церков, прийняв їх під свою високу руку і дав поміч на неприятелів. Великому государеві нашому в тім часі не можна було вас прийняти під свою государську високу руку, тому що у його цар. величества була вічна згода з королями польськими і в. кн. литовським. А хоч з королівської сторони батькові цар. величества святої пам'яті вел. государеві Михайлові Федоровичеві і дідові його, святійшому патріархові Філаретові Никитича, і великому государеві нашому Олексієві Михайловичу сталося багато нечисті і ганьби, то в тім згідно з королівськими грамотами і соймовими постановами царське величество чекав поправи. А гетьмана Богдана Хмельницького

і все військо Запорозьке хотів помирити з королем польським тим способом: аби король Ян Казимир учинив з ними згоду на підставі Зборівському трактату: православної віри християнської не гонив, уніятів усіх викорінює, – зате царське величество хотів вибачити вину всім винним людям, котрим за образу його государської чести належала кара смертна. Про се посилав він до короля Яна Казимира своїх великих і уповноважених послів: боярина і намісника великопермського Бориса Олександровича Репнина-Оболенського з товаришами. І ті великі і уповноважені послали царського величества про ту згоду і про вчинки королеві і панам-раді говорили на всякі способи. Але Ян Казимир і Пани рада на се ніяк не пристали, і сю велику справу взяли за ніщо, а тих великих і уповноважених послів царського величества відправили з нічим. Тоді великий государ наш, видівши так багато несправности з королівської сторони, грубости і неправди, і бажаючи оборонити православну християнську віру і всіх православних християн від гонителів Латинян (католиків), що хочуть церкви божі знищити і віру християнську викорінити, прийняв вас під свою високу руку. А для оборони вашої зібрав багато руського, німецького і татарського війська – сам великий государ наш іде на неприятелів і посилає бояр своїх і воєводів з великим військом, і на те зібраннє війська, за государевим наказом, роздано великі гроші.

Тому їм, послам, тепер, бачучи таку ласку до них царського величества й оборону, говорити про плату Запорозькому війську не годиться. Як був у гетьмана Богдана Хмельницького государів ближній боярин і намісник тверський Василь Василевич Бутурлін з товаришами, гетьман в розмовах з ними про число Запорозького війська говорив, щоб зробити 60 тисяч, а коли б і більше того числа було, государеві в тім шкоди не буде, бо вони просити плати у государя не будуть. Про се відомо їм, Самійлу і Павлу, й іншим людям, які тоді були при гетьмані. Які доходи в Малій Росії по городах і містах, про се царському величестві не відомо, і великий государ посилає

дворян, щоб списали доходи. Як ті дворяни царського величества опишуть всякі доходи і обрахують, тоді, по обміркуванню царським величеством, буде наказ про плату Запорозькому війську. А тепер царське величество, жалуючи гетьмана і все Запорозьке військо, давнім звичаєм предків своїх, великих государів, хоче післати гетьманові і всьому війську Запорозькому своє государське жалуванне золотими.

10. Коли б мала напасти Кримська орда, тоді треба на неї наступити від Астрахани й Казани, також і Донським козакам бути готовими. А тепер вона (орда) ще в брацтві (з козаками), треба дати час і їй не зачіпати.

Наказ і повеління до козаків на Дін післано: коли Кримські люди не будуть зачіпати, то й на них іти не велено. А коли Кримці зачіплять, то царське величество велить на них іти походом.

11. Кодак город на границі з Кримом, там гетьман завсіди по 400 чоловіка держить і харч усякий їм дає – тепер нехай би царське величество пожалував, зволив наділити харчем і порохом для армати. Також і тим, що за Порогами коша стережуть, аби царське величесто зволив показати свою ласку, – бо його не можна самого без людей лишати.

До сеї статті буде милостивий указ царського величества, коли буде відомо, скільки якого припасу туди посиляли, і скільки доходу буде зібрано на царське величество.

А що в вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке пожалує, свої грамоти государські на ваші вольности велить дати, тоді ви ж між собою розбір зробите: хто буде козак, а хто мужик, і щоб війська Запорозького було 60 000. – То великий государ наш на те позволив: велів бути такому числу реєстрових козаків. То ж як ви, посли, будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро козаків розібрати, реєстр їм зробити, і той реєстр за підписом прислав негайно царському величеству.

Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. К. : Знання України, 1993. С. 14–17.

№ 4

Гадяцька угода (16 вересня 1658 р.)

1. Віра давня грецька зрівнюється в правах своїх з римською скрізь, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському.

2. Митрополит київський і п'ять архієреїв руських будуть засідати у Сенаті з такими ж правами, які мають прелати католицькі; місце київського митрополита буде після львівського римського архієпископа, інші ж владики будуть сидіти після католицьких біскупів повітів своїх.

3. Війська Запорозького буде 40000.

4. Гетьману Великого князівства Руського українського довічно бути першим київським воєводою й генералом.

5. Сенаторів у Короні Польській обирають не лише з поляків, але й з руських.

6. Дозволяється у Києві створити академію, яка користується тими ж правами, як і академія краківська, з тією, однак, умовою, щоб у ній ніяких розколів аріанських, кальвінських, лютеранських вчителів і учнів не було й щоб між студентами та іншими учнями не було ніяких приводів до сварок; всі інші школи, які раніше у Києві були, король звелів перевести в інші місця.

7. Король і чини дозволяють заснувати й другу академію на правах київської, де знайдеться для неї пристойне місце.

8. Колегії, училища й друкарні, скільки їх знадобиться, дозволено влаштовувати, дозволено науками займатися та книги друкувати різні й релігійно-полемічні, лише без докору та без порушення маєстату королівського.

9. Те, що сталося при Хмельницькому, пустити навечно в забуття.

10. Податків ніяких уряд польський отримувати не буде; обози коронні не приймаються; обидві України перебувають лише під гетьманським управлінням.

11. Король буде нобілізувати козаків, яких рекомендуватиме йому гетьман.

12. Коронним військам в Україні не бути, крім потреби, але в такому випадку вони перебувають під командуванням гетьмана, козакам же дозволяється стояти по всіх волостях королівських, духовних і сенаторських.

13. Гетьман має право карбувати монету й платити нею платню Війську.

14. У різних потрібних справах Корони Польської закликаються на раду козаки; уряд повинен старатись, як би відкрити Дніпром шлях до Чорного моря.

15. У війні короля з Москвою козаки можуть дотримуватись нейтралітету, та у випадку нападу московських військ на Україну король зобов'язаний захищати її.

16. Тим, котрі трималися сторони козаків проти Польщі, повертаються відібрані маєтки, і знову вони вписуються в уряд.

17. Гетьманові не шукати інших іноземних протекцій, окрім польської; він може бути в дружбі з ханом кримським, та не повинен визнавати над собою влади государя московського, і козаки всі мають повернутись до своїх осель.

18. Король і республіка дозволяють руському гетьману суди свої і трибунал влаштовувати і виконувати там, де захоче.

19. Чигиринський повіт залишається при гетьманській булаві як і досі.

20. У воєводстві Київському всі уряди і чини сенаторські будуть роздаватись виключно шляхті грецької віри, а у воєводствах Брацлавському й Чернігівському— навперемінно з католиками.

21. У руських воєводствах встановлюються печатарі, маршалки та підскарбії, і уряди ці будуть роздаватись лише руським.

22. Титул гетьмана буде: гетьман руський і перший воєводств Київського, Брацлавського і Чернігівського сенатор.

Кузьменко Ю. Ескізи до історії України. К. : Пульсари, 2001. С. 61–62.

№ 5

IV Універсал Центральної Ради (9 січня 1918 р.)

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом, утворилась на Українській Землі вільна Українська Народна Республіка. Здійснилась давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду!

Та в трудну годину народилась воля України. Чотири роки жорстокої війни обезсилили наш край і народ. Фабрики не виробляють товарів. Підприємства здержують свою працю, залізні дороги розбиті, гроші падають у ціні. Кількість хліба зменшується. Наступає голод. По краю розмножилися ватаги грабіжників і убийників, особливо, коли з фронту рушило російське військо, творячи криваву різню, безлад і руїну на нашій землі.

З приводу всього того не могли відбутися вибори до Українських Установчих Зборів у визначенім нашим попереднім Універсалом реченні й не могли відбутися ті Збори, визначені на нинішній день, щоб перебрати з наших рук тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити лад у нашій Народній Республіці й зорганізувати нове Правительство.

А тим часом петроградське Правительство Народних Комісарів виповіло війну Україні, щоб повернути вільну Українську Республіку під свою владу, і посилає на наші землі свої війська – червону гвардію, большевиків, які граблять хліб у наших селян і без ніякої заплати вивозять його в Росію, не залишаючи навіть зерна, приготовленого на засів, вбивають невинних людей і сіють усюди анархію, убийство й злочин.

Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоб не допустити до тої братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське Правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того те ж саме петроградське Правительство Народних Комісарів починає проволікати закінчення миру й закликає до нової війни, називаючи її «святою». Знов полетиться кров,

знов нещасний робочий люд буде мусити приносити в жертву своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, вибрана з'їздами селян, робітників і солдатів України, в ніякій разі не можемо погодитися на те, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ бажає мира й мир повинен прийти можливо якнайскоріше.

Та для того, щоб ні російське Правительство, ні ніяке інше не ставило перешкод Україні встановленню того бажаного мира, для того, щоб повести свій край до ладу, творчої праці, закріплення революції й нашої волі, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всім горожанам України:

Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді й приязні, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки.

Власть у ній буде належати тільки до народу України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу – селян, робітників і солдатів та виконуючий орган, який віднині буде називатися Радою Народніх Міністрів.

І отже, перш усього, поручаємо Правительству нашої Республіки, Раді Народних Міністрів, від сього дня вести початі вже мирові переговори з осередніми державами вповні самостійно й довести їх до кінця, не звертаючи уваги на ніякі перешкоди з боку яких-небудь інших частей бувшої Російської імперії, та встановити згоду, щоб наш край почав своє життя в спокої й мирі.

Щодо так званих большевиків і інших напасників, які розграблюють і руйнують наш край, то поручаємо Правительству Української Народної Республіки твердо й рішучо взятися за боротьбу з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо,

щоб вони, не жаліючи свого життя, обороняли добробут і волю нашого народу. Народна Українська Держава повинна бути очищена від насланих з Петрограду найомних наїздників, які порушують права Української Республіки.

Безмірно тяжка війна, почата буржуазними правительствами, вимучила наш народ, знищила наш край, знівечило добробут. Тепер сьому треба покласти край.

Одночасно з тим, коли армія буде демобілізуватися, доручаємо розпускати солдатів, а після затвердження мирових договорів розпустити армію зовсім, на місце постійної армії завести народну міліцію, щоб наше військо служило обороні робочого люду, а не забаганкам пануючих верств.

Знищені війною й демобілізацією місцевості мають бути відбудовані за допомогою державного скарбу.

Коли наші вояки вернуться додому, народні ради – громадські й повітові й городські думи мають бути переобрані в часі, який буде установлений, щоб і вони мали в них голос. Між тим, щоб встановити таку владу, до якої мали-б довір'я й яка спиралася б на всі революційно-демократичні верстви народу, має Правительство додати до помочи місцевим самоврядуванням ради робітничо-селянських і солдатських депутатів, вибраних із місцевих людей.

В земельних справах комісія, вибрана на останній сесії Центральної Ради, вже зробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власности й соціалізацію землі згідно з нашою постановою на 7 сесії.

Сей закон буде розглянуто за кілька днів на повній сесії Центральної Ради й Рада Міністрів вживе всіх способів, щоб передача землі земельними комітетами в руки трудящих відбулася ще з початком весняних робіт.

Ліси, води й усі підземні багатства, як добро українського трудового народу, переходять у розпорядження Народної Української Республіки.

Війна забрала для себе всі трудові сили нашої країни. Більшість підприємств, фабрик і робітень виробляли тільки те,

що було необхідне для війни, й народ zostався зовсім без товарів. Тепер війні кінець.

Раді Народних Міністрів доручаємо негайно пристосувати всі заводи й фабрики до мирних обставин, до виробу продуктів, необхідних для робочих мас.

Та сама війна дала сотки тисяч безробітних і інвалідів. В самостійній Народній Республіці України не повинен страждати ні один трудящий чоловік. Правительству Республіки має підняти промисл держави, має почати творчу роботу по всіх галузях, де всі безробітні могли-б найти працю й приложити свої сили, й прийняти всі міри для забезпечення покаліченим і потерпівшим від війни.

При старім ладі торгівці й всілякі посередники наживали на бідних, пригноблених класах надмірні капітали.

Відтепер Українська Народна Республіка бере в свої руки найважливі області торгівлі й усі доходи з неї обертає на користь народу.

Торговля товарами, які мають привозити із-за границі й вивозити за границю, вестиме сама наша держава, щоб не було такої дорожні, через яку завдяки спекулянтам терплять найбідніші верстви.

Для виконання сього доручаємо Правительству Республіки виробити й представити до затвердження закони про се, а також про монополі заліза, вугілля, шкур, тютюну й інших продуктів і товарів, з котрих податки найбільше обтяжували робочі класи в користь нетрудових.

Так само доручаємо встановити державно-народню контролю над усіма банками, що через кредити нетрудовим класам помогали експлуатувати трудові маси. Відтепер кредитова поміч банків має йти передовсім на підтримку трудовому населенню й на розвиток народного господарства Української Народної Республіки, а не для спекуляції й міжнародної банкової експлуатації.

На ґрунті анархії, неспокою у життю й недостачі продуктів зростає невдоволення серед деяких частин населення. Тим

невдоволенням користуються різні темні сили й тягнуть неусвідомлених людей до старих порядків. Сі темні проти революційні сили бажають знову піддати всі вільні народи під одно царське ярмо – Росії. Рада Народних Міністрів повинна беспощадно боротися з усіма контрреволюційними силами й кожного, хто призиває до повстання проти самостійної Української Народної Республіки й до повороту старого ладу, – карати яко за державну зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом Української Центральної Ради, затверджується й окремо проголошується: в самостійній Українській Народній Республіці всі народи користуються правом національно-персональної автономії, яку признано за ними законом 22 січня.

Все перераховане в Універсалі, чого не встигнемо виконати ми, Центральна Рада й наша Рада Міністрів, у найближчі тижні виконують, справлять і до остаточного ладу доведуть Українські Установчі Збори.

Ми поручаємо всім нашим громадянам перевести вибори як найбільш енергійно, підняти всі зусилля, щоб підрахунок голосів був закінчений як найскорше, щоб за пару тижнів зібралися наші Установчі Збори, – найвищий господар і управитель нашої землі, й Конституцією нашої незалежної Української Народної Республіки закріпили свободу, порядок і добробут на добро всього трудового народу її на тепер і на будучі часи. Сей найвищий наш орган має вирішити про федеративну зв'язь з народними республіками колишньої російської імперії. До того ж часу всіх горожан самостійної Української Народної Республіки закликаємо стояти непохитно на сторожі добутої свободи й прав нашого народу й усіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої Української Республіки.

Українська Центральна Рада.

У Києві. 9 (22) січня 1918 р.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. К. : Наукова думка, 1997. Т. 2. С. 102–104.

№ 6

**Універсал Директорії Української Народної Республіки
(22 січня 1919 р.)**

Іменем Української Народної Республіки Директорія сповіщає народ Український про велику подію в історії землі нашої української.

3-го січня 1919 року в м. Станиславові Українська Національна Рада Західної Української Народної Республіки, як виразник волі всіх українців бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їх законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народної Республіки з Наддніпрянською Народною Республікою – в одноцільну, суверенну Народну Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народної Республіки ухвалила тую злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народної Республіки від 3-го січня 1919 року.

Од нині воєдино зливаються століттям одірвані одна від одної частини єдиної України – Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які вмирили кращі сини України.

Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка.

Однині народ Український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну, самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду.

22 січня 1919 року, у м. Києві.

Голова Директорії: Володимир Винниченко

Члени:

Симон Петлюра

Панас Андрієвський

Андрій Макаренко

Федір Швець

Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. С. 107.

№ 7

Про включення Української РСР і Білоруської РСР в число первісних членів Міжнародної Організації (згодом – Організація Об'єднаних Націй). Резолюція конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франціско, одноголосно прийнята другим пленарним засіданням конференції (27 квітня 1945 р.)

Засідання рекомендує, щоб Українська Радянська Соціалістична Республіка і Білоруська Радянська Соціалістична Республіка були запрошені стати первісними членами (initial members) пропонованої Міжнародної Організації.

Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1944–1961 рр. К. : Держлітвидав УРСР, 1963. С. 90.

№ 8

Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.)

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

ПРОГОЛОШУЄ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

та створення самостійної української держави – УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

24 серпня 1991 року

Відомості Верховної Ради України. 1991. № 38. Ст. 502.

№ 9

Заява глав держав Республіки Беларусь, РРФСР, України (8 грудня 1991 р.)

Ми, керівники Республіки Беларусь, РРФСР, України

- відзначаючи, що переговори про підготовку нового Союзного договору зайшли в глухий кут, об'єктивний процес виходу республік зі складу Союзу РСР і утворення незалежних держав став реальним фактом;

- констатуючи, що недалекоглядна політика центру призвела до глибокої економічної і політичної кризи, до розвалу виробництва, катастрофічного зниження життєвого рівня практично всіх верств суспільства;

- беручи до уваги зростання соціальної напруженості в багатьох регіонах колишнього Союзу РСР, що призвело до між-національних конфліктів з численними людськими жертвами;

- усвідомлюючи відповідальність перед своїми народами і світовим співтовариством та назрілу потребу в практичному здійсненні політичних і економічних реформ, заявляємо про утворення співдружності незалежних держав, про що сторонами 8 грудня 1991 р. підписано угоду.

Співдружність незалежних держав у складі Республіки Беларусь, РРФСР, України є відкритою для приєднання всіх держав-членів Союзу РСР, а також для інших держав, які поділяють цілі і принципи цієї угоди.

Держави-члени Співдружності мають намір проводити курс на зміцнення міжнародного миру та безпеки. Вони гарантують

виконання міжнародних зобов'язань, які впливають для них з договорів і угод колишнього Союзу РСР, забезпечують єдиний контроль за ядерною зброєю та її нерозповсюдженням.

Голова Верховної Ради
Республіки Беларусь С. ШУШКЕВИЧ

Президент РРФСР Б. ЄЛЬЦИН

Президент України Л. КРАВЧУК

8 грудня 1991 р., м. Мінськ

Голос України. 1991. 10 грудня

№ 10

Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум) (5 грудня 1994 р.)

Враховуючи прийняті Україною зобов'язання про видалення всіх ядерних озброєнь зі своєї території у встановлені терміни, США, Росія та Великобританія задекларували у Меморандумі свої наміри стосовно забезпечення безпеки України:

- поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України у відповідності з принципами Заключного акта НБСЄ;

- утримуватися від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності та політичної незалежності України і ніколи не застосовувати ніякі озброєння проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом ООН;

- у відповідності з принципами Заключного акта НБСЄ утримуватись від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною її суверенних прав і таким чином забезпечити собі які б то не було переваги;

- домагатися негайних дій з боку Ради Безпеки ООН з метою надання допомоги Україні як державі-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною

зброєю, в разі, якщо Україна стане жертвою акту агресії або об'єктом загрози агресії із застосуванням ядерної зброї;

- не застосовувати ядерну зброю проти України як держави-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, крім як у випадку нападу на них, їхні території або залежні території, їх збройні сили або їх союзників, якщо напад здійснено такою державою разом з державою, яка володіє ядерною зброєю або пов'язана з ядерною державою союзною угодою.

Будапештський меморандум («Будапештські угоди», 1994) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://rukraine.su/2016/09/budapeshtskiy-memorandum-1994/>

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.). К. : «МП Леся», 2016. 586 с.
2. Артьомов І. В. Регіональна політика країн Вишеградської четвірки: досвід для України. Український історичний збірник. 2014. Вип. 17. С. 226–235.
3. Аулін О. Українсько-казахстанські відносини: історія та перспективи [Електронний ресурс]. Україна: події, факти, коментарі. 2020. № 10. С. 46–51. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/ukraine/2020/ukr10.pdf>.
4. Беззуб А. Сучасний стан і перспективи української євроінтеграції. К.: Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ. 2015. 1-2 с.
5. Борисова О. В. Зовнішня політика України : навч. посібник. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. 320 с.
6. Бульвінський А. Г. Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657 – серпень 1659 рр.) // Український історичний журнал. 2005. № 1. С. 125–137.
7. Вегеш М. Геополітика в постатях і термінах: підручник для студентів і аспірантів спеціальності «Політологія» / М. Вегеш, М. Палінчак, В. Петрінко. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 786 с.
8. Віденський С. В. Зовнішня політика України предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи // Український історичний журнал. 2001. № 4. С. 41–57.
9. Відносини між ЄС та Україною у фактах і цифрах. URL: <https://euneighbourseast.eu/uk/>
10. Воронянський О. В. Політологія : підручник / О. В. Воронянський, Т. Ю. Кулішенко, І. В. Скубій ; Харків. нац.

техн. ун-т сіл. госп-ва ім. Петра Василенка. Харків : ХНТУСГ ім. Петра Василенка, 2017. 179 с.

11. Гай-Нижник П. П. Будапештський меморандум: передумови і наслідки (не)гарантії національної безпеки України // Гілея. 2016. Випуск 114 (№ 11). С. 366–378.

12. Гай-Нижник П. П. Революційні події в Україні: боротьба за право вибору і національну гідність (листопад 2013 р. – лютий 2014 р.) // Гілея. 2018. Випуск 132 (№ 5). С. 100–112.

13. Гай-Нижник П. П. Руйнація і поглинання: плани керівництва Російської Федерації щодо розколу і зруйнування держави Україна (2014–2015 рр.) // Гілея. 2018. Випуск 134 (№ 7). С. 358–370.

14. Гай-Нижник П. П. Українська дипломатія в Німеччині у 1918 році: заснування і діяльність Посольства УНР та Української Держави в Берліні // Гілея. 2018. Випуск 128 (№ 1). С. 22–38.

15. Гай-Нижник П. П. Українсько-російські міждержавні взаємини 2010–2012 років під час першого етапу президентства В. Януковича // Гілея. 2018. Випуск 135 (№ 8). С. 334–347.

16. Гай-Нижник П. П. Українсько-російські міждержавні взаємини 2013–2014 років під час другого етапу президентства В. Януковича // Гілея. 2018. Випуск 136 (№ 9). С. 270–283.

17. Гай-Нижник П., Чупрій Л. Російсько-українська війна: особливості розв'язання військово-політичного конфлікту на Сході і Півдні України за сучасних геополітичних умов // Українознавство. 2016. № 4. С. 103–121.

18. Геополітика України (військовий аспект) : навчальний посібник / Л. П. Шлемкевич, П. П. Ткачук, М. П. Гетьманчук. Львів: Військовий інститут, 2004. 835 с.

19. Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання в радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2008. 432 с.

20. Гриневич В. А. Утворення народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944–1945 рр.) // Український історичний журнал. 1995. № 3. С. 35–46.

21. Гринів О. Україна і Росія: партнерство чи протистояння? (Етнополітологічний аналіз). Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997. 384 с.

22. Дещинський Л. Є., Панюк А. В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність : навчальний посібник. Львів : Видавництво «Бескид Біт», 2002. Ч. 1. 224 с.

23. Дещинський Л. Є. Міжнародні відносини України: історія і сучасність : навчальний посібник. Львів : Видавництво «Бескид Біт», 2004. Ч. 2. 320 с.

24. Дюрозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів. К., 1999. 195 с.

25. Євроатлантичний вектор України: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, І. О. Кресіна, А. І. Кудряченко, Ю. С. Шемшученко та ін. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Національна академія наук України, 2019. 328 с.

26. Європейський проект та Україна : монографія / А. В. Єрмолаєв, Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська, О. О. Резнікова та ін. К. : НІСД, 2012. 192 с.

27. Зленко А. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. Х. : Фоліо, 2003. 559 с.

28. Зуб С. Інструменти розвитку взаємовигідних відносин у форматі Україна—«Вишеград+». Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. 2016. Вип. 2, ч. 1. С. 147–150.

29. Зуб С. Міжнародно-правовий механізм регулювання сучасних відносин між Україною і В4. Історичні і політологічні дослідження, № 1 (60), 2017. С. 262–270

30. Історія становлення відносин Україна-ЄС URL: <https://minjust.gov.ua/m/istoriya-stanovlennya-vidnosin-ukraina-es>

31. Корнієнко В. О. Україна в Європі і світі. електронний навчальний посібник. Вінниця : ВНТУ, 2018. URL: <https://multimedia.posibnyky.vntu.edu.ua/mm/Ukraine-EU/>

32. Кривчик Г. Г. Євроінтеграційний та євроатлантичний вектори зовнішньої політики України : препринт. Гендер

і євроінтеграційні прагнення України: економіка, політика, культура : матеріали Міжнародної наук. конф., Дніпропетровськ : Дніпропетр. нац. ун-т залізн. трансп., 2016. С. 55–59.

33. Кудряченко А. Ялтинська конференція: погляд через десятиліття // Пам'ять століть. 2005. № 5. С. 53–65.

34. Кузь О. М., Коротков Д. С. Геополітика : конспект лекцій. Х. : Вид. ХНЕУ, 2008. 180 с.

35. Кульчицький С. Міжнародна діяльність керівництва УСРР: за матеріалами «особих тек» Політбюро ЦК КП(б)У 1924–1930 років // Політика і час. 1997. № 2. С. 71–80.

36. Лещенко Л. О. Україна на міжнародній арені (1945–1949). К. : Наукова думка, 1969. 283 с.

37. Лосів І. Геополітичні виклики ХХІ ст. і національна стратегія України // Визвольний шлях. 2003. Кн. 7. С. 9–12.

38. Луцюк Л., Кордан Б. Англо-американські держави і українське національне питання // Український історичний журнал. 1992. № 5. С. 111–119.

39. Міжнародні економічні відносини : підручник / за ред. А. П. Голікова, О. А. Довгаль. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 464 с. 79.

40. Міжнародні економічні відносини : навч. посібник / за редакцією Ю. Г. Козака. Одеса : ТОВ.ПЛУТОН, 2016. 352 с.

41. Міжнародні організації : навчальний посібник / за ред. О. С. Кучика. К. : Знання, 2007. 749 с.

42. Мітрьєва С. І. Співробітництво з країнами Вишеградської четвірки як інструмент європейської інтеграції та модернізації України : аналіт. доп. / М. О. Лендбель, А. Д. Стряпко, А. М. Крижевський, Г. В. Гайтанжи ; заг. ред. А. З. Гончарука. К. : НІСД, 2013. 49 с.

43. Мороз О., Мороз Ю. Про перспективні напрями зовнішньої політики України // Вісник Нац. ун-ту ім. І. Франка. Серія: Міжнародні відносини. Львів : ЛНУ, 2003. Випуск 9. С. 60–65.

44. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі ХІ–ХVІІІ ст. К. : Основи, 1998. 578 с.

45. Нариси з історії дипломатії України / під ред. В. А. Смолія. К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 736 с.
46. НАТО як організація колективної безпеки. Україна–НАТО. 2019 р. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/pro-nato/nato-yak-organizaciya-kolektivnoyi-bezpeki>
47. Незалежна Україна в системі міжнародних зв'язків : навчальний посібник / Б. А. Катеринчук, М. П. Гетьманчук та ін. Львів : Військовий інститут, 2000. 190 с.
48. Овсій І. О. Зовнішня політика України: від давніх часів до 1944 р. : навчальний посібник для вузів. К. : Либідь, 1999. 238 с.
49. Партнерство Україна–ЄС у безпековій сфері: сучасний стан і перспективи. 71 с. Київ, 2021. URL: <https://razumkov.org.ua/uploads/other.pdf>
50. Політична історія України : посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. В. Танцюри. К. : Академія, 2001. 488 с.
51. Політологія : навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів : ПП «Арал», 2018. 540 с.
52. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010, № 40, ст. 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>
53. Про затвердження Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2021–2027 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 408. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/408-2021-%D0%BF#Text>
54. Про транскордонне співробітництво : Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 45, ст. 499. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-15#Text>
55. Пулішова В. На шляху до зміцненої співпраці: оцінка моделей партнерства між Україною та Вишеградською групою [Електронний ресурс]. Україна та Вишеградська четвірка: на шляху до взаємовигідних відносин / упор. В. Пулішова,

Т. Стражай. Братислава, 2010. С. 13–36. URL:<http://www.sfpa.sk/surec/static/pdf/kniha-ua-shengen-ua.pdf>

56. Російська агресія проти України: правда і вигадки, причини і наслідки / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.). К. : «МП Леся», 2018. 435 с.

57. Міжнародна економіка : підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. / А. П. Румянцев, Г. Н. Климко, В. В. Рокоча, В. Ю. Шевченко, В. І. Савчук. К. : Знання, 2006. 480 с.

58. Симоненко Р. Про геополітичний фактор в історії України // Український історичний журнал. 2001. № 3. С. 105–125.

59. Симоненко Р. Сестри Великої Перемоги: Кримська (Ялтинська) та Берлінська (Потсдамська) конференції та Україна // Політика і час. 1995. № 5. С. 8–17.

60. Стадник М. Міжнародно-правові засади соціального партнерства в Україні // Часопис Київського університету права. 2014. № 1. С. 180–183.

61. Степанков В. С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // Український історичний журнал. 2003. № 6. С. 28–39.

62. Стратегічна концепція НАТО. URL: http://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_56626.htm

63. Тараненко Г. Г. Зовнішня політика України в умовах сучасних викликів глобальної і регіональної безпеки. *Politology bulletin*. 2018. Iss. 80. С. 61–67.

64. Тригуб П. М. Дипломатичне та консульське право : методичний посібник. Миколаїв : Іліон, 2008. 132 с.

65. Тригуб П. М. До питання про основні напрями зовнішньополітичної діяльності українських національних урядів періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. // Наукові праці. Т. 76. Серія історична. Випуск 63. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. С. 60–64.

66. Тригуб П. М. Історія міжнародних відносин: 1789–1918 : навчальний посібник. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. 382 с.

67. Тригуб П. М. Питання європейської та євроатлантичної інтеграції України в період світової економічної кризи (2008–2010 рр.) // Чорноморський літопис. Випуск 1. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. С. 7–64.

68. Україна – Європейський Союз: від партнерства до асоціації : Український Щорічник з Європейських Інтеграційних Студій. Вип. II. Луцьк, Терен, 2019. 376 с.

69. Україна в Європі і світі : навчальний посібник / В. Галик ; відп. за випуск Л. В. Тимошенко. К. : Знання, 2013. 364 с.

70. Україна в інтеграційних процесах: стан і проблеми. Участь України в регіональних торговельних союзах. Національна безпека і оборона. № 7, 2007. URL: https://razumkov.org.ua/upload/NSD91_ukr_Torh_objed_SND.pdf

71. Українська РСР на міжнародній арені : збірник документів і матеріалів 1917–1923 рр. К. : Наукова думка, 1966. 667 с.

72. Українська РСР на міжнародній арені : збірник документів і матеріалів 1976–1980 рр. К. : Політвидав України, 1984. 549 с.

73. Українська РСР на міжнародній арені : збірник документів і матеріалів 1962–1970 рр. К. : Політвидав України, 1977. 490 с.

74. Українська РСР на міжнародній арені : збірник документів і матеріалів 1971–1975 рр. К. : Політвидав України, 1981. 521 с.

75. Українська РСР на міжнародній арені : збірник документів і матеріалів 1986–1990 рр. К. : Україна, 1993. 552 с.

76. Уривалкін О. М. Історія України (середина XIII – середина XVII ст.) : навчальний посібник. К. : Кондор, 2005. 283 с.

77. Хрестоматія з історії України / упоряд. та автор коментарів О. М. Уривалкін. К. : КНТ, 2007. 518 с.

78. Цветков Г. М. Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917–1945 рр. К. : Либідь, 1997. 232 с.

79. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України : підручник / Людмила Чекаленко ; за наук. ред. М. А. Кулініча ; Дипломат.

акад. України при М-ві закордон. справ України. 2-ге вид., допов. і оновл. Київ : LAT&K, 2015. 477 с.

80. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. К. : Інститут історії України НАНУ, 2003. 518 с.

81. Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності. К., 1999. 477 с.

82. Юрій М. Ф. Історія України : навч. посібник. К. : Кондор, 2008. 250 с.

83. Яковлєв М., Гарань О. Україна після Євромайдану: досягнення та виклики / [І. Бекешкіна, О. Гарань, М. Золкіна та ін.] ; ред. М. Яковлєв, О. Гарань. Київ : Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», 2015. 132 с.

84. Яковлєва Т. Г. Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. // Український історичний журнал. 2003. № 2. С. 14–24.

85. Якубова Л., Смолій В. Донеччина і Луганщина: місце в модерному українському національному проекті. К. : Інститут історії України, 2015. С. 14–17.

ДОДАТКИ

Українське зовнішньополітичне відомство Центральної Ради **Олександр ШУЛЬГІН**

Генеральний секретар міжнародних справ, міністр закордонних справ (грудень 1917 – 24 січня 1918)

Всеволод ГОЛУБОВИЧ

Міністр закордонних справ
(30 січня – 3 березня 1918)

Микола ЛЮБИНСЬКИЙ

Державний секретар закордонних справ, керуючий МЗС
(3 березня – 28 квітня 1918)

Міністерство закордонних справ України **Гетьманського уряду**

Микола ВАСИЛЕНКО

Голова Ради Міністрів, міністр закордонних справ
(30 квітня – 20 травня 1918)

Дмитро ДОРОШЕНКО

Керуючий МЗС, міністр закордонних справ
(20 травня – 14 листопада 1918)

Георгій АФАНАСЬЄВ

Міністр закордонних справ
(14 листопада – 14 грудня 1918)

Міністерство закордонних справ України за Директорії УНР **Володимир ЧЕХІВСЬКИЙ**

Голова Ради Міністрів, міністр закордонних справ
(26 грудня 1918 – 11 лютого 1919)

Кость МАЦІЄВИЧ

Міністр закордонних справ
(13 лютого – березень 1919)

Володимир ТЕМНИЦЬКИЙ

Міністр закордонних справ

(квітень – серпень 1919)

Андрій ЛІВИЦЬКИЙ

Керуючий МЗС

(серпень 1919 – травень 1920)

Зовнішньополітичне відомство ЗУНР

Лонгин ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ

Державний секретар зовнішніх справ

(січень – 10 березня 1919)

Михайло ЛОЗИНСЬКИЙ

Державний секретар зовнішніх справ

(10 березня – червень 1919)

Василь ПАНЕЙКО

Державний секретар зовнішніх справ

(червень 1919–1920)

Зовнішньополітичне відомство УСРР

Сергій БАКИНСЬКИЙ

Народний секретар з міжнаціональних справ

(14 грудня 1917 – 1 березня 1918)

Володимир ЗАТОНСЬКИЙ

Народний секретар закордонних справ

(1 – 4 березня 1918)

Микола СКРИПНИК

Народний секретар закордонних справ

(8 березня – 18 квітня 1918)

Християн РАКОВСЬКИЙ

Народний комісар закордонних справ

(січень – липень 1919, березень 1920 – липень 1923)

Міністерство закордонних справ УРСР

Олександр КОРНІЙЧУК

Міністр закордонних справ
(лютий – липень 1944)

Дмитро МАНУЇЛЬСЬКИЙ

Міністр закордонних справ
(1944–1952)

Анатолій БАРАНОВСЬКИЙ

Міністр закордонних справ
(10 червня 1952 – 17 червня 1953)

Лука ПАЛАМАРЧУК

Міністр закордонних справ
(11 травня 1954 – 13 серпня 1965)

Дмитро БІЛОКОЛОС

Міністр закордонних справ
(16 березня 1966 – 11 червня 1970)

Георгій ШЕВЕЛЬ

Міністр закордонних справ
(10 серпня 1970 – 18 листопада 1980)

Володимир МАРТИНЕНКО

Міністр закордонних справ
(18 листопада 1980 – 28 грудня 1984)

Володимир КРАВЕЦЬ

Міністр закордонних справ
(29 грудня 1984 – 27 липня 1990)

Міністерство закордонних справ України

Анатолій ЗЛЕНКО

Міністр закордонних справ України
(27 липня 1990 – 25 серпня 1994,
2 жовтня 2000 – 2 вересня 2003)

Геннадій УДОВЕНКО

Міністр закордонних справ України
(25 серпня 1994 – 17 квітня 1998)

Борис ТАРАСЮК

Міністр закордонних справ України
(17 квітня 1998 – 29 вересня 2000,
4 лютого 2005 – 30 січня 2007)

Костянтин ГРИЩЕНКО

Міністр закордонних справ України
(2 вересня 2003 – 3 лютого 2005,
11 березня 2010 – 24 грудня 2012)

Арсеній ЯЦЕНЮК

Міністр закордонних справ України
(21 березня – 4 грудня 2007)

Володимир ОГРИЗКО

Міністр закордонних справ України
(18 грудня 2007 – 3 березня 2009)

Петро ПОРОШЕНКО

Міністр закордонних справ України
(9 жовтня 2009 – 11 березня 2010)

Леонід КОЖАРА

Міністр закордонних справ України
(24 грудня 2012 – 23 лютого 2014)

Андрій ДЕЩИЦЯ

В.о. міністра закордонних справ України
(27 лютого 2014 – 19 червня 2014)

Павло КЛІМКІН

Міністр закордонних справ України
(19 червня 2014 – 29 серпня 2019)

Вадим ПРИСТАЙКО

(29 серпня 2019 – 4 березня 2020)

Дмитро КУЛЕБА

(4 березня 2020 –)

*Історія та традиції зовнішньополітичної служби України
[Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mfa.gov.ua/ua/about-mfa/history>*

РОЗДІЛ 2

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

2.1 Історичні передумови виникнення козацтва

Козацтво сформувалося на межі землеробської та кочової цивілізацій між слов'янським та тюркським етнічними масивами, між християнством та магометанством. Показово, що турки називали запорожців буткалами – «змішаним народом». У козацькому побуті органічно вживалися тюркські слова (кіш, осавул, булава, бунчук, барабан, табір, майдан тощо), татарське озброєння (крива шабля), одяг і звичаї (шаровари, оселедець тощо). Тому термін «протистояння», поширений в історичній літературі, не зовсім точно відображає характер тих умов, за яких відбувалося формування козацтва. Цей маргінальний прошарок населення зростав на ґрунті взаємодії, взаємовпливу та пошуку компромісу між кочовою та хліборобською цивілізаціями.

2.1.1 Походження терміну «козак»

Історики вважають, що слово «козак» – тюркського походження, а означає воно «вільна людина». Деякі дослідники датують появу козацтва ще до часів Київської Русі (XI–XII століття), коли князі посилали невеликі загони для охорони своїх кордонів від ворогів. Перебуваючи на «окраїнах» князівських земель, далеко від влади князів, його воїни самостійно влаштовували своє життя, побут, займалися ремеслами, промислами та полюванням, але головне – виконували військові функції. Проте

більшість істориків вважає, що козацтво з'явилося в XV столітті (приблизно в 1490 році), саме в цей історичний період почали з'являтися перші писемні згадки про козаків.

Вперше термін «козак» зустрічаємо у Початковій монгольській хроніці (1240 р.). У перекладі з тюркських мов він означає «одинокий», «схильний до завоювання». У XVI столітті цей термін вміщено в словнику половецької мови «Кодекс Куманікус» (1303 р.) та в додатку до грецького збірника житій святих «Синаксаря». Цікаво, що слово «козак» вживалося для позначення полярних рольових функцій: «страж» – «розбійник». Перші згадки про козацтво датуються XIII століттям, проте, як нова соціальна верства суспільної ієрархії, воно формується водночас зі шляхтою протягом XV–XVI століття. Фактично майже до кінця XVI століття термін «козацтво» фіксував не соціальний статус, а спосіб життя, рід занять.

Проблема появи та формування козацької верстви й досі є дискусійною. Початковий етап виникнення козацтва є малодослідженим. Перші спроби встановлення істини були зроблені науковцями ще на початку XVII століття, коли польські історики намагалися вивести козацький родовід із самоназви, тобто зі слова «козак». Зокрема, польсько-литовський хроніст М. Стрийковський вважав, що козаки походять від стародавнього ватажка Козака, який вдало боровся з татарами.

2.1.2 Основні теорії генезису козацтва

У XVI столітті питання про об'єднання Литви й Польщі в єдину державу набуло надзвичайної актуальності. Цьому сприяли як зовнішньополітичні причини, так і поглиблення процесу еволюції феодальних відносин у цих державах.

У березні 1569 року король Сигізмунд II Август приєднав до Польщі Подільське і Волинське воєводства, місцева шляхта юридично зрівнювалася в правах з польською. Услід за шляхтою присягнулись на вірність польській короні й місцеві

магнати. Наступним кроком Сигізмунда стало включення до складу Польщі Київського й Брацлавського воєводств. Таким чином відбулося захоплення поляками майже всіх українських земель.

Наприкінці XVI століття центр подій зміщується на схід – у Подніпров'я, яке протягом тривалого періоду залишалося малозаселеним. Знову розпочинається давня боротьба між осілим людом і кочівниками, посилюється протистояння ісламу. Гніт, що поширився у заселених західних районах, спричинював значне збільшення кількості утікачів, які надавали перевагу небезпекам пограничного життя перед кріпацтвом. Унаслідок цього з'являється новий стан – козацтво, що селилося на порубіжних землях.

Походи в благодатні степи, хоча й небезпечні за наявності войовничих кочівників, очевидно, відбувалися ще до створення єдиної Руської держави. Згадки про них у княжі часи знайшли своє відображення на сторінках літописних хронік. Тому не випадково, що вже в період описової історіографії XVI–XVIII століття численні різноманітні теорії генезису козацтва. Зважаючи на важливість і малодослідженість порушеного питання, необхідно хоча б коротко означити його основні аспекти. Із плином часу викристалізувалася низка певних версій, що пояснюють походження козацтва:

1) «хозарська» – ототожнює козаків із давніми народами степу «козарами» або хозарами;

2) «чорно-клобуцька» – вбачає в козаках нащадків «чорних клобуків» – тюркського племені, яке у давньоруські часи жило в пограничному зі Степом Поліссі;

3) «черкаська» – вважає виникнення козацтва одним з наслідків процесу міграції в Подніпров'я черкесів (черкасів), які до того проживали в Тмутаракані;

4) «татарська» – виводить козацький родовід із татарських поселень, що виникли на Київщині за часів Володимира Ольгердовича та Вітовта, де шляхом злиття та татарського

елементу з місцевим населенням утворилася якісно нова верства – козацтво;

5) «автохтонна» – доводить, що козацтво як спільнота є прямим спадкоємцем, логічним продовженням вікових громад Київської Русі, які за литовської доби не зникли, а лише трансформувалися, зберігши свій віковий устрій, у військово-службові формування, підпорядковані великому литовському князю;

6) «болохівська» – пов’язує козаччину з існуванням у давньоруських автономних громадах так званих болохівців, які після встановлення монгольського іґа добровільно прийняли протекторат Орди і вийшли з-під влади місцевих князів;

7) «бродницька» – висвітлює генетичний зв’язок козацтва зі слов’янським степовим населенням періоду Київської Русі – «бродниками», які жили у пониззі Дунаю;

8) «уходницька» – трактує виникнення козацтва як утворення на території Наддніпрянщини громад вільних озброєних людей, котрі прибували сюди на промисли за рибою, бобрами, сіллю, дикими кіньми та іншою здобиччю;

9) «захисна» – пояснює появу козацтва на південних рубежах необхідністю дати організовану відсіч наростаючій татарській загрозі;

10) «соціальна» – факт виникнення козацтва пояснює, як наслідок посилення економічного, політичного, національного та релігійного гніту, що спричиняло масові втечі селянства на вільні землі та самоорганізацію в нових місцях проживання.

Жодна з цих теорій не взмозі пояснити всю складність виникнення та формування козацтва, оскільки базисом для кожної з них є лише один чинник із економічної, етнічної, воєнної чи соціальної сфер. Водночас, більшість зазначених теорій містить раціональні зерна, синтез яких уможливилює наближення до правильної відповіді.

Отже, саме охоронці південного прикордоння й уходники-промисловці, які перебували в постійних контактах із татарськими

кочівниками, вперше зустрічаються у джерелах другої половини XV століття під назвою «козаки» і в подальшому свідчення про козацтво на терені південноукраїнського степу простежуються регулярно. Давнє побутове явище козакування поступово набуває широких масштабів, залучаючи представників різних соціальних верств.

2.1.3 Визначальні чинники появи козацтва як історичного явища

Поява того чи іншого історичного явища зумовлена, як правило, сумарною дією чинників двох категорій (межа між якими досить умовна): чинники, що роблять виникнення цього явища можливим, і чинники, які зумовлюють його необхідність.

Чинники, що робили можливими появу та формування козацтва:

- існування великого масиву вільної землі зі сприятливими для життєдіяльності умовами у порубіжжі між хліборобською та кочовою цивілізаціями;
- досвід освоєння південних територій уходниками, добичниками, бродниками та ін;
- природне прагнення людей до міграції в пошуках кращого, до самозбереження, самоствердження і самореалізації.

Виникнення козацтва зумовлено:

- зростанням великого феодального землеволодіння, що розпочалося з XV століття і прискорило процес господарського освоєння та колонізації нових земель;
- посиленням феодальної експлуатації; прогресуючим закріпаченням; наростанням релігійного та національного гніту;
- зростанням зовнішньої загрози, і, як наслідок цього – загальною потребою захисту від нападів турків і татар.

Соціальною основою формування козацтва стали:

- селяни – втікачі від польської сваволі;
- селяни й міщани (уходники), які переселялися на нові вільні землі «Дикого поля»;
- частина шляхти, позбавлена іноземцями власності;
- різноманітні категорії «служивих людей».

Січове товариство етнічно було неоднорідним, безумовно, в ньому переважали українці, але певну частину запорожців становили й утікачі з Росії, Білорусії, Молдови, Литви, Польщі, Сербії, Греції, Болгарії, Чехії, Німеччини, Франції, Англії, Італії, Голландії, Австрії, Північного Кавказу, Кримського ханства. Усіх, хто опинився в межах «Запоріжжя», життя примусило згуртуватися в могутню військову організацію – адже в такий спосіб можна було захиститися від феодалів, турків і татар. Так виникла Запорізька Січ.

2.1.4 Козацтво як новий соціальний прошарок (XVI–XVII ст.)

1572 року король Сигізмунд II Август видав універсал про утворення найманого козацького формування. 300 козаків було прийнято на державну службу, записано у реєстр (список) і отримало правовий статус регулярного війська. І хоча метою цих поступок з боку держави було внесення розколу між козацтвом, намагання використати частину його сил в інтересах польської держави, все ж саме вони спричинили початок двох важливих суспільних процесів: утворенню реєстрових збройних формувань та легітимізації козацького стану – юридичного визнання прав, привілеїв та обов'язків козацтва як соціальної верстви населення.

Утворений Сигізмундом II Августом козацький загін незабаром був розформований. Лише 1578 року уряд Речі Посполитої, у зв'язку з поразкою в Лівонській війні та активізацією низового

козацтва, був змушений повернутися до ідеї відновлення реєстрових формувань. Король Стефан Баторій вписав до реєстру 500 козаків, які за свою службу звільнялися від податків, одержували землю на правах рангового володіння та отримали військово-адміністративну незалежність від місцевої влади і судовий імунітет. Основними завданнями реєстровців були: охорона кордонів та контроль за нереєстровими козаками.

Кількість реєстрових козаків постійно зростала: у 1590 році їх налічувалося близько 1 тис. осіб, 1625 року – 6 тис., а 1631 року – вже 8 тис.

Організаційно реєстрове (городове) козацтво у 1625 році мало шість полків: Білоцерківський, Канівський, Черкаський, Корсунський, Переяславський, Чигиринський.

Відчутним ударом по реєстровцям і по всій козацькій верстві була «Ординація війська Запорозького реєстрового» (1638 р.), яка зменшила кількість реєстрового війська до 6 тисяч осіб та обмежила привілеї та права козацтва.

Це стало причиною того, що на початку XVII століття козацтво як соціальний прошарок стало неоднорідним:

- реєстрове (городове) козацтво – це заможні, привілейовані козаки, які перебували на державній службі в Речі Посполитій;

- запорізьке (низове) козацтво – козаки, які проживали в пониззі Дніпра в межах військово-політичної організації Запорізької Січі;

- нереєстрове козацтво, яке виникло внаслідок самовільного «показачення» і, не маючи офіційно визначеного статусу, вело козацький спосіб життя у прикордонних районах.

Проте, незважаючи на неоднорідність, козацтво вже мало свою соціальну нішу, власне місце у становій ієрархії Речі Посполитої.

Отже, протягом XV–XVI століття в суспільстві формується новий соціальний прошарок – козацтво, який виник як опозиція, як виклик існуючій системі, що небезпідставно претендував

на роль політичного лідера і владу. Підґрунтям для формування козацтва стали: існування великого масиву вільних земель, прагнення людей до самозбереження, самоствердження і самореалізації. Каталізаторами цього процесу були: широкомасштабна колонізація нових земель, що розгорнулася в XV столітті, посилення соціально-економічних протиріч, зростання зовнішньої загрози з боку турків та татар.

РОЗДІЛ 3 ЗАПОРІЗЬКІ СІЧІ НИЗОВОГО ДНІПРА

3.1 Територіальний устрій центрів козацьких вольностей

Важливими історико-археологічними пам'ятками українського козацтва є Запорізькі Січі низового Дніпра. Запорізькою Січчю називають місто-фортецю, столицю козацької держави, у межах її величезних територій. Січ набуває ознак держави протягом XVI–XVIII століття. Вона контролює величезну територію степової України, має свій уряд, військово-адміністративний устрій, власний суд, самостійні дипломатичні відносини з іншими країнами.

В історичній науці питання про число та порядок запорізьких січей остаточно не з'ясоване. Часто їх нараховують від 8 до 13, але більшість науковців (серед них Д. Багалій, К. Гуслиций, О. Апанович) дотримуються позиції Д. Яворницького, який відстоював версію про вісім січей.

Кожна Січ була укріпленням, обнесеним ровом і валом із частоколом на ньому, та баштами з вікнами для гармат. Висота валів сягала понад 10 м. На центральній площі Січі стояли церква, будівлі старшини, пушкарня, а навколо – понад 30 куренів, в яких мешкали козаки. Курені (назва умовна) – довгі приземкуваті споруди довжиною кілька десятків метрів із двосхилою стріхою і маленькими вікнами. У зимовий час курені опалювали кахляними печами. У такому курені могло мешкати від кількох десятків до 150 чоловік. Інколи всередині Січі високою стіною обносили її найбільш укріплену частину, своєрідний дитинець.

Було тут також передмістя, де жили крамарі, ремісники. Деякі з Січей містили в собі до 12–13 тисяч населення.

Більшість Січей були затоплені водами Каховського водосховища, до знищення ГЕС російськими загарбниками 6 червня 2023 року. Найкраще до наших часів збереглася Кам'янська Січ біля села Республіканець Бериславського району Херсонської області, але її територія з одного боку підмивається Каховським водосховищем, а з іншого – руйнується приватними садибами.

Січ була центром так званих козацьких вольностей, що охоплювали майже всю степову територію України. Землі цих вольностей поділялись на окремі райони – паланки. Центри паланок також мали земляні укріплення. У межах паланок козаки будували хутори, які звалися зимівниками, поступово виникали села. Вздовж кордону з територіями татарських кочовищ споруджували редути і так звані фігури з землянкою біля них. Кожен редут мав ряд будов – казарму, стайні тощо. Фігури – дерев'яні вежі, на яких цілодобово стояв дозор. Коли наближались татари, дозорці запалювали заготовлені заздалегідь просмолені бочки і клоччя, дим і полум'я від яких було видно далеко, сповіщаючи населення про наближення небезпеки. Такі редути і фігури ланцюжком розташовувалися вздовж Дніпра від Берислава до гирла річки Орель.

Укріплення паланок, редутів і фігур майже не збереглися на сьогодні.

У кількох місцях вдалося виявити і дослідити рештки землянок, що споруджувалися поблизу сигнальних веж (наприклад, біля села Чкалове Запорізької області).

Цікавими пам'ятками козацьких часів є «розриті могили», або майдани. На майдани перетворювали стародавні кургани, у центрі яких споруджували велику лійчасту заглибину з виходом від неї на поле. По обидва боки від цього ходу зводили кільцеподібні невисокі вали-підвищення.

3.2 Перша козацька фортеця

Перша козацька фортеця, так званий «городок Вишневецького», була побудована у середині XVI століття на о. Хортиця (нині – територія міста Запоріжжя).

Писемна згадка про Запорізьку Січ з'являється вперше у 1551 році. Польський історик М. Бельський (1495–1575 рр.) у своїй книзі «Всесвітня хроніка» повідомляє, що на початку XVI століття на о. Хортиця збиралися козаки для нагляду за переправами, промислом і для боротьби з татарами. На той час дванадцять порогів перетинали Дніпро від берега до берега і тяглися вздовж течії майже на 100 км, а потім ріка розливалася в широку заплаву – Великий Луг, де було багато проток та островів (понад 250). У різні часи Січ розташовувалася на різних островах.

Складність питання щодо місцезнаходження і часових меж виникнення першої Січі полягає в тому, що стихійно прибуваючі на Запорожжя козаки будували в різних місцях так звані «городці» та засіки або ж «січі» з повалених дерев для захисту від ворожих нападів. Проте такі імпровізовані населені пункти були слабо укріпленими і тому під натиском ворога досить швидко припиняли своє існування, не лишаючи після себе згадки, зафіксованої в історичних джерелах. Заснування першої Запорізької Січі історики, як правило, пов'язують з ім'ям козацького ватажка Д. Вишневецького.

Вишневецький Дмитро (Байда, рік народження невідомий (пр. 1516–1563 рр.) – український князь, перший з достеменно відомих козацьких гетьманів (близько 1552–1563 рр.), нащадок стародавнього волинського роду Гедиміновичів, власник земельних маєтків у Кременецькому повіті. У 1550–1553 рр. – староста Черкаського та Канівського повітів. Близько 1552 р. (за іншими даними: у 1554–1555 рр.; 1556 р.) побудував на

о. Мала Хортиця замок, який став прототипом Запорізької Січі, і згуртував на боротьбу проти татар кілька сотень козаків. У 1554 р. знову був призначеним Сигізмундом II Августом старостою канівським і черкаським. У 1556 р. Д. Вишневецький брав участь у поході московського війська на Крим, а згодом – взагалі перейшов на службу до московського царя Івана Грозного. У 1557–1558 рр. він відбивав напади кримських татар на чолі з ханом Девлет-Гіреєм I на Хортицю. У жовтні 1657 р. Д. Вишневецький, очоливши козацьке військо, захопив турецьку фортецю Кермен і вивіз звідти всі гармати на Хортицю. У 1558–1559 рр. на чолі московського війська здійснив вдалий похід до Криму, звільнивши кілька тисяч невільників. У червні 1559 р. запорожці під командуванням Д. Вишневецьким напали на турецьку фортецю Азов. У 1561 р. Д. Вишневецький знову повертається на службу до литовського князя. У 1563 р. Д. Вишневецький вступив до боротьби за молдавський престол.

Під час походу в Молдавію чотиритисячний козацький загін, очолюваний Д. Вишневецьким, зазнав нищівної поразки в бою під Сучавою від військ претендента на молдавський престол Стефана IX Томші. Д. Вишневецького було взято у полон і видано турецькому урядові. За повідомленням «Хроніки Мартіна Бельського», Д. Вишневецький після жорстоких катувань за наказом султана Сулеймана II був скинутий з вежі на залізні гаки, умуровані в стіну, на яких він і помер.

Д. Вишневецький – герой української народної думи про Байду.

Під його керівництвом протягом 1552–1556 рр. на о. Мала Хортиця було побудовано фортецю, мури якої не тільки гарантували безпеку, а й у подальшому стали своєрідною базою для здійснення походів на Крим, осередком згуртування запорізького козацтва.

3.3 Козацькі Січі, зведені протягом II половини XVI – початку XVIII століття

Основними причинами виникнення нових Січей були або знищення ворогом попередньої Січі, або ж вибір більш придатного та зручного місця розташування, продиктованого стратегічними та політичними міркуваннями самих козаків.

Протягом II половини XVI – початку XVIII століття було збудовано сім Січей. Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортотлицька (або Стара) і Покровська (або Нова) Січі знаходилися на правому березі Дніпра. Дві інші Січі були розташовані на території сучасної Херсонської області: Кам'янська – трохи вище по Дніпру від райцентра Берислав, Олешківська – на околиці міста Олешки. Січ, зазвичай, існувала кілька десятиліть, потім її переносили на нове місце.

ТОМАКІВСЬКА СІЧ (1564–1593 рр.)

Томаківська Січ знаходилася на території сучасного Нікопольського району (Дніпропетровська область). Вона, як і більшість Січей у Базавлуцьких плавнях, була затоплена в 1954 р. водами Дніпра після пуску Каховської гідроелектростанції без будь-якого дослідження.

За 20 кілометрів від сучасного Нікополя в гирлі річки Томаківки знаходився острів Томаковка (народна назва – Городище). М. Костомаров вважав, що вона могла виникнути у 1563 році.

Письмові джерела свідчать, що Січ була оточена ровом і валом чотирикутної форми завширшки 400 метрів. Ще в 30-ті роки XX століття тут траплялися знахідки козацької доби.

Історія цієї Січі містить блискучі походи низового козацтва на турецькі форпости в Приазов'ї та Причорномор'ї.

Томаківська Січ була опорною базою великого селянсько-козацького повстання на чолі з К. Косинським у 1591–1593 рр. селянсько-козацьке військо взяло Київ, а в цей час Січ обступили татарські війська. Запорожці мужньо оборонялися, вночі на

човнах вирвалися з оточення й покинули Січ. Після цього запорожці за 20-30 кілометрів на південний захід від Томаківки організували чергову Січ.

БАЗАВЛУЦЬКА СІЧ (1593–1638 рр.)

Ця Січ теж була заснована на острові в гирлі річки Базавлук, там, де у Дніпро впадають три річки: Чортомлик, Підпільна та Скарбна. Територію Січі в сучасному Нікопольському районі теж без належних досліджень було затоплено Каховським водосховищем – до руйнування російськими окупантами 6 червня 2023 року.

Базавлуцька Січ стала опорою селянсько-козацьких повстань під проводом С. Наливайка (1594–1596 рр.), Марка Жмайла (1625 р.), Тараса Трясила (1630 р.), Івана Сулими (1635 р.), Дмитра Гуні, Якова Острянина (1637–1638 рр.).

Після придушення селянсько-козацьких повстань у 1637–1638 рр. Річ Посполита спрямовує зусилля на обмеження реєстрового козацтва, розгортає наступ на Запорізьку Січ. Базавлуцьку Січ зруйновано.

МИКИТИНСЬКА СІЧ (1626–1652 рр.)

Микитин Ріг знаходився на правому березі Дніпра у вигляді мису, де до того стояла оселя запорожця-перевізника Микити. Із народних переказів відомо, що Микитинську Січ заснував Федір Линчай. За Андрусівським договором між Росією і Польщею (1667 р.) ця Січ називалась Перевозом і містилася над дніпровською протокою Рнаву (теперішнє місто Нікополь). У 40-х роках XIX століття тут були засвідчені залишки запорізького цвинтаря та каплички. У II половині XIX століття мис Микитин Ріг був змитий дніпровською повінню.

Жорсткі умови Білоцерківського договору 18 березня 1651 р. спричинили скрутне становище повстанців, яке торкнулося й Микитинської Січі, тому вона була перенесена в 1652 р. на нове місце.

ЧОРТОМЛИЦЬКА СІЧ (1652–1709 рр.)

Січ знаходилася за 18 кілометрів нижче від сучасного міста Нікополя на місці колишньої слободи, а тепер – села Капулівка. Ця Січ започаткована кошовим отаманом Путаєм (Лютаєм). Місце обрано було надзвичайно вдало. Січ було розміщено на острові в гирлі річки Чортотлик.

Як і попередня, ця Січ була кузнею козацьких збройних сил, які на своїх плечах разом з українським народом несли увесь тягар Визвольної війни, одночасно захищаючи українські землі від кримських татар. У битві під Жванцем (1653 р.) уперше історія називає І. Сірка – майбутнього прославленого кошового отамана Чортотлицької Січі, видатного козацького полководця.

Здійснивши, за приблизними підрахунками, понад 55 битв і морських походів проти Османської імперії та Кримського ханства, нерідко командуючи великими об'єднаними військовими підрозділами запорізьких, донських козаків, регулярними військами, він не знав поразок. Ім'я І. Сірка, високе військово-мистецтво Січі були добре відомі у всій Європі. Чортотлицька Січ була джерелом народних повстань на лівобережній Україні, козаки брали участь у Селянській війні в Росії в 1667–1671 рр. під проводом С. Разіна.

У 1709 році після Полтавської битви, на знак зради І. Мазепи російському цареві Петру І, останній наказав полковникам Яковлеву та Балабану зруйнувати Січ. Регулярні російські полки Яковлева і Балабана жорстоко перебили козаків, які не чинили опору, вщент знищили Січ, перед тим пограбувавши ризницю Покровської церкви. А князь О. Меншиков, незаконно присвоївши, вивіз із Батурина всі цінності. Руїнування Січі супроводжувалося жорстоким винищенням козаків навколо Січі. Січовиків страчували на смерть із особливою жорстокістю і наругою, трупи козаків викопувались із могил для знущання над ними.

Насамперед царський уряд ставив мету знищити Січ як центр антифеодальної боротьби, а розходження політичних поглядів

І. Мазепи з Петром І було приводом для цього. Козацтво відступило на російсько-турецьке порубіжжя і стало новим кошем у гирлі річки Кам'янка.

КАМ'ЯНСЬКА СІЧ (1701–1711 рр.; 1728–1734 рр.)

Січ розмістилася на мисі Стрілка, утвореному Козацьким Річищем та гирлом річки Кам'янки (сучасне село Республіканець Херсонської області). Історична наука не знає точної хронології Кам'янської Січі, більшість авторів датують її 1709–1711 рр. Проте, як дослідження залишків Січі, що проводилися в 1971–1975 роках, а також – у наші дні, вона мала достатньо розвинуту структуру. Січ мала велике господарче передмістя, біля 40 куренів, церкву.

Потужний, досить широко досліджений металургійний комплекс та виробничі майстерні розташовувались у січовому передмісті. Схема планування Січі майже співпадає зі схематичним планом, який склав Д. Яворницький.

Значну роль у становленні Кам'янської Січі відіграли, крім К. Гордієнка, кошові отамани Я. Богуш, В. Єрофіїв.

Знайдені в процесі археологічних досліджень монети турецького та російського карбування датуються 1712, 1718, 1720, 1731 роками. Факти, отримані в процесі дослідження цієї Січі, дають підстави зробити висновок, що ця Січ могла існувати одночасно з Олешківською, за винятком періоду після спалення її в 1712 р., була знову заселена козацтвом. І з 1728 р., після зруйнування Олешківської Січі, Кам'янська Січ постійно існувала тут до весни 1734 р.

Але й ця, значною мірою уціліла Січ, сьогодні інтенсивно руйнується, і не стільки з причини розмивання Каховським водосховищем, скільки через безгосподарність місцевої влади. Мальовничі урочища Січі в гирлі ріки Кам'янки безжалісно руйнуються, козацькі могили обвалюються.

ОЛЕШКІВСЬКА СІЧ (1711–1728 рр.)

Після зруйнування Кам'янської Січі у 1711 році козаки поселилися на лівому березі Дніпра в Олешках Херсонської області. Цю Січ було побудовано козаками-вигнанцями. Вона розташовувалась у східно-північному напрямку від сучасного м. Олешки навпроти гирла річки Лазнюки. Сьогодні це місце густо поросло шелюгом, археологічні розвідки, що виконуються періодично з 1975 р., ще не дали конкретних результатів. Ймовірно, що запорожці перебували тут нетривалий проміжок часу, починаючи з 1711 року. Письмові документи свідчать, що коли запорожці пішли в похід, то самарські козаки (реєстровці) зруйнували Січ в Олешках, після цього запорожці повертаються на Кам'янку і відроджують спалену Батурліним Січ.

1785 року землі Олешківської Січі були заселені за наказом Катерини II донськими козаками. Історичній науці ще належить визначити хронологію Олешківської Січі.

НОВА СІЧ (ПІДПІЛЬНЕНСЬКА) (1734–1775 рр.)

За часи отаманства останнього кошового Кам'янської Січі І. Милашевича козацтво повернулося знову в Базавлуцькі плавні, де й заснувало свою, на цей раз – останню – Запорізьку Січ. Вона розмістилася за сім кілометрів від Чортомлицької, на річці Підпільній, біля сучасного села Покровського (Дніпропетровська область).

Період існування Нової Січі співпало зі значними загостреннями класової боротьби та наступом колоніальної політики царського уряду на Запоріжжя, особливо – після приєднання Причорномор'я до Росії. Ті роки позначені слабким заселенням Запоріжжя, встановленням кріпацтва на козацьких землях, гайдамацькими рухами на Правобережній Україні проти панської Польщі, а також – участю запорізького козацтва в Селянській війні 1773–1775 рр. під проводом колишнього вихідця із запорізького середовища О. Пугачова. Урізаючи територію і права Війська Запорізького, «забувши», що козацтво надало значну

допомогу російському урядові, що сприяло успішному завершенню російсько-турецької війни (1773–1775 рр.), царський уряд вирішив скасувати запорізьке козацтво, а Січ – знищити.

16 червня 1776 р. регулярна армія генерала П. Текелія п'ятьма колонами пробралась на територію Січі, оточивши її з усіх боків. 120-тисячна армія без бою вступила в Січ. Молодь Січі пішла за Дунай, а старі козаки залишилися у Січі, сподіваючись на благовоління імператриці за довговічну службу і ратні подвиги в турецьких баталіях щойно закінченої війни.

Який мала вигляд Січ перед останнім знищенням, добре свідчать тогочасні джерела. Січ складалася з трьох частин: внутрішнього, зовнішнього кошів і добудованого Нового Січенського ретраншементу, в якому перебувала царська військова залога для спостереження за Січчю. Внутрішній кіш складався з широкого майдану, обведеного валом, посередині стояла церква, а поруч – дерев'яна дзвіниця з чотирма віконцями для гармат. Біля церкви знаходилася «пушкарня», яка функціонувала як в'язниця, військова скарбниця, будинки для духовенства і, нарешті, «станок», тобто будинок кошового.

Навколо майдану було збудовано 38 куренів, а біля них – курінні скарбниці та будинки військової старшини. У вал було влаштовано ворота з кам'яними баштами, в яких розташовувалися гармати.

Зовнішній кіш (передмістя) звався Гасан – базар, тут жили ремісники, торговці. Будинків ремісників нараховувалося 500 одиниць, а крамничок і шинків – понад 100. Порядок і торгівлю забезпечував військовий контаржей (хранитель контрольных терезів). Новосіченський ретраншемент був збудований у південно-західному кутку коша. В 30-ті роки ХХ століття тут ще були помітні залишки решток військових укріплень.

Вступивши в Нову Січ, російські війська почали розправу над козаками, які залишилися в Січі. Кошового отамана П. Калнишевського, писаря І. Глобу, суддю П. Головатого було заслано на Соловки. Там у темниці головної башти Соловецького

монастиря, втративши зір, П. Калнишевський після 25-річного ув'язнення був звільнений онуком Катерини II – Олександром II. У монастирі чернець П. Калнишевський прожив ще 12 років і помер там у віці 112 років.

Після ліквідації Січі молодше покоління Нової Січі заснувало в дельті Дунаю Задунайську Січ. Їх нащадки були засновниками Чорноморського (Кубанського) війська, брали участь у формуванні Азовського, Бузького, Терського війська. Кубанське козацтво, створене колишніми запорожцями й переселенцями з України наслідувало та оберігало традиції Січі й свого народу у мові, побуті, звичаях, культурі та мистецтві.

Царизм двічі, у 1709 і 1775 роках, дощенту спаливав столицю Запоріжжя – Січ.

За радянських часів залишки Хортицької, Томаківської, Базавлуцької, Підпільненської Січей було затоплено водами Каховського водосховища до руйнування ГЕС російськими військами 6 червня 2023 року.

РОЗДІЛ 4

ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

4.1 Адміністративно-територіальний устрій козацької Січі

Із плином часу на Запоріжжі сформувалася нова українська (козацька) державність, яку називають прообразом справжньої держави. Головними ознаками держави є існування особливої системи органів та установ, що виконують функції державної влади; право, що закріплює певну систему норм, санкціонованих державою; певна територія, на яку поширюється юрисдикція цієї держави. Січі були притаманні всі перераховані ознаки. Територія козацької держави називалася Землями Війська Запорізького або Вольностями Війська Запорізького й простягалися від Південного Бугу на заході, до Кальміусу в Надазов'ї – на сході. На півночі її межа проходила по річках Орелі (на Лівобережжі) та верховіттях Інгулу та Інгульця (на Правобережжі). Столицею була Січ – місто-фортеця.

Специфічні історичні умови та обставини життя запорожців помітно вплинули на процес самоорганізації козацтва. Вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом Січі була січова рада, її рішення були обов'язковими до виконання. Як правило, рада розглядала найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, проводила поділ земель та угідь, судила злочинців, що вчиняли найтяжчі злочини та ін. Важливою функцією ради було обрання уряду Січі – військової старшини, а також органів місцевої влади – паланкової або полкової старшини. У різні часи чисельність козацької

старшини була не однаковою й інколи становила понад 150 осіб. До цієї групи козацтва входили: військова старшина – кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар та курінні отамани; військові служителі: хорунжий, бунчужний, довбиш, канцеляристи та інші, похідні та паланкові начальники – полковник, писар, осавул та інші. Старшина зосереджувала у своїх руках адміністративну владу та судочинство, керувала військом, розпоряджалася фінансами, представляла Січ на міжнародній арені. Як соціально-економічна й військово-політична організація Військо Запорізьке Низове має своєрідну структуру.

Війську Запорізькому Низовому були властиві певні риси демократичного об'єднання. Козацьке Запоріжжя не визнавало кріпацтва, традиційно дотримувалося рівності всіх членів громади, керувалось почуттям відповідальності за долю українських земель і народу на основі християнської ідеї. Але щодо майного права, ця рівність була надто формальною.

За свідченням дипломата германського імператора Рудольфа II Е. Лясоти, який був присутній на кількох січових радах, козаки мали рівне право брати участь у військових радах, де вирішувались головні питання, обиралася старшина. Так, у присутності Е. Лясоти на Січі черню (рядовим козацтвом) була скликана рада, яка засудила нерішучість старшини. Нерідко козацькі ради, організовані черню, закінчувалися побиттям старшини. На різдвяних, великодніх радах ділили угіддя між куренями, наділяли землі козакам для влаштування зимівників.

На радах вирішували питання миру і розбрату, ділили ріки, озера, урочища, звірині лови й рибні місця – спочатку між куренями, потім між старшиною, духовенством, нежонатими козаками і, врешті-решт – між жонатими. Обирали на радах і старшину: кошового отамана, суддю, військового писаря, осавула тощо. Вольності Війська Запорізького Низового поділялися на курені, на чолі кожного з них стояв курінний отаман.

Спочатку назва «курінь» поширювалася на козацьке житло, але згодом вона вже вживалася і на позначення військової одиниці. Курені носили власні назви місцевостей, звідки походили їх засновники: Уманський, Корсунський, Канівський, Полтавський, Стеблівський, Батуринський, Калніболоцький та ін.

На відміну від військової організації Війська Запорізького Низового, в другій половині XVI століття було створено реєстрове козацтво, яке поділялося на полки, а ті – на сотні.

У 1620 році реєстрове військо складалося з шести полків: Корсунського, Канівського, Черкаського, Білоцерківського, Переяславського, Запорізького. Кожен полк складався з 500 козаків. У часи Визвольної війни, коли реєстр було доведено до 40 тисяч, полки були значно більші. Скажімо, під керівництвом Б. Хмельницького перебувало понад 200 тисяч душ.

Територія України, контрольована козацько-селянськими військами, поділялася на полки та сотні, очолювані полковниками й сотниками.

Крім власних органів управління, на Січі функціонувало також власне козацьке право, яке було не писаним законом, а «стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом». Це пояснюється відсутністю традиції, оскільки козаки мали на той час порівняно коротку історію; перманентною воєнною конфронтацією, яка не давала змоги зосередитися на внутрішньому житті; побоюванням запорізьких козаків, що писані закони призведуть до змін та обмежень їхніх свобод. Козацьке право фіксувало відносини, які склалися на Січі: утверджувало військово-адміністративну організацію (38 військових куренів і 5–8 територіальних паланок), зумовлювало правила військових дій, діяльність адміністративних та судових органів, порядок землекористування, укладання договорів, визначало види злочинів та покарань.

Із часу виникнення і впродовж усього існування козацтво будувало укріплення, освоювало своєрідні, властиві лише йому форми фортифікації – і для оборони січей, і для довколишніх

форпостів використовували похідні, рухливі фортеці для бойових дій в умовах відкритого степу. Вже в XVI столітті козацька фортифікація сягала такого високого рівня розвитку, що викликала подив іноземних військових спеціалістів і у ворогів.

У XVI столітті, в умовах постійної боротьби проти турецько-татарської агресії, запорізьке козацтво створює за Дніпровими порогами систему укріплень, яка згодом перетворюється на Запорізьку Січ – бойовий, адміністративний і господарський центр Війська Запорізького Низового.

На Запорізькій Січі утверджувалися принципи найманої праці. За внутрішнім устроєм козацька держава була своєрідним військовим товариством, християнською православною демократичною республікою.

Кожен козак приписувався до куреня – військової та господарської одиниці на Січі. Назву куреню давали здебільшого аналогічну назві місцевості, вихідцями якої були козаки, об'єднані в ньому. Назви куренів – яскраве свідчення того, що Січ приймала вихідців з усієї України. Були там і Полтавський, і Уманський, і Корсунський, і Канівський та інші курені.

Запоріжжя мало і свою територію, яка називалася «землями Війська Запорізького». Розташовуючись на території Дніпропетровської, Запорізької, частково Херсонської, Миколаївської, Кіровоградської, Донецької, Луганської та Харківської областей. Територія Запоріжжя постійно змінювалася, кордони переносилися.

Отже, на думку деяких учених, Запорізька Січ є своєрідною оригінальною формою протодержавного об'єднання, сутність якого становить самоврядна структура народної самооборони та господарська форма самовиживання, які спричинені недостатністю державної влади та постійною воєнною небезпекою. Хоча існували певні особливості цього утворення: вона виникла не на етнічній, а на морально-психологічній основі. Людей об'єднала не сила державної влади, а духовна спорідненість.

Таким чином, Запорізька Січ була деформованим варіантом державності: інтенсивний розвиток військової сфери і, разом з тим, – примітивний економічний сектор, що характеризувався відсутністю власної фінансової системи, грошей, міст, розвинутої інфраструктури.

Інші науковці вважають Запорізьку Січ суто військовим об'єднанням. Це питання є дискусійним і перебуває в полі зору сучасних дослідників козаччини.

М. Костомаров назвав Січ «християнською козацькою республікою», адже Війську Запорізькому Низовому дійсно були притаманні певні риси демократичної республіки. Тут не існувало ні феодальної власності на землю, ні кріпацтва; панувала формальна рівність між усіма козаками (права користування землею та іншими угоддями, брати участь у радах та ін.).

У Січі існувала виборна система органів управління, контроль за діяльністю яких здійснювала козацька рада. Для козацтва не існувало жодного авторитету: всіх своїх ватажків та отаманів вони сприймали винятково через призму усталених звичаїв та традицій. Невідповідність лідера козацьким нормам могла стати причиною не тільки усунення з посади, а навіть смертної кари. Сама традиція обрання старшини свідчив про глибоко укорінений демократизм козацької громади. Так, за звичаєм обраний кошовий отаман мусив двічі відмовлятися від булави і лише на третій – погодитися. Аби він не забував свого місця, не зневажав рядових козаків та пам'ятав про своє походження, старі січовики посипали його голову піском або мазали багнюкою. А кошовий мусив дякувати за ласку та довір'я та вклонятися на чотири сторони. Водночас, присягнувши отаману, козаки в усьому підкорялися йому та шанобливо до нього ставилися.

Отже, Запорізька Січ, маючи низку базисних ознак державності, все ж була лише своєрідною, перехідною моделлю до справжньої повноцінної держави.

4.2 Воєнне мистецтво козацького війська

У першій половині XVII столітті українське козацьке військо досягнуло рівня тогочасних європейських армій.

Завдяки існуванню Запорізької Січі стали відомими такі імена полководців та державних діячів: С. Наливайко, Тарас Федорович (Трясило), П. Павлюк, І. Сулима, Д. Гуня, П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Сірко та інші.

Так, із іменем гетьмана П. Сагайдачного пов'язують розробку козацької наступальної стратегії концентрованого раптового удару, яку він блискуче реалізував у Хотинській війні 1621 року. Увесь світ визнав вирішальну роль українських козаків у Хотинській перемозі над турецькою армією.

Петро Конашевич-Сагайдачний (1614–1622 рр.) – справжнє прізвище – Конашевич. Сагайдачний – це прізвисько, що походить від слова сагайдак, яке означає шкіряну сумку або дерев'яний футляр для стріл, а також лук. Сагайдачним Петра Конашевича назвали за винятково майстерну стрільбу з лука. Навіть на єдиному портреті, виконаному сучасником, він зображений із сагайдаком за спиною.

Про дитячі та юнацькі роки Петра Конашевича збереглися надзвичайно скупі відомості. Народився між 1577–1578 роками в селі Кульчиці на Львівщині в сім'ї дрібного українського православного шляхтича. Одержав початкову домашню освіту, а згодом навчався в Острозькій академії та Львівській братській школі. Наприкінці XVI століття подався на Запоріжжя, де швидко здобув авторитет. Брав участь у чисельних походах козаків, а незабаром став їх очолювати. Уславився як видатний державний діяч. Під його керівництвом у 1617 році Військо Запорізьке увійшло до Європейської ліги для боротьби проти Порту. Прагнучи створити могутній союз, провідну роль у якому покладав на козацьку республіку, П. Сагайдачний установив дипломатичні зв'язки з Московською державою, Грузією, Іраном. Блискучий полководець, мудрий політик,

талановитий дипломат, Петро Конашевич-Сагайдачний здобув заслужену шану сучасників.

Початок гетьманування Петра Сагайдачного припав на 1605–1610 роки. На гетьманство його обирали кілька разів. Петро Конашевич-Сагайдачний всіляко прагнув збільшити козацькі сили, розширити реєстр, проте вважав, що за тих обставин збройний протест проти утисків польського уряду приречений на поразку.

Чи не найбільша справа П. Сагайдачного – впорядкування козацького війська. Власне, завдяки діям гетьмана було вперше створено дисципліновану козацьку армію, озброєну до останнього козака вогнепальною зброєю і тогочасною артилерією.

Готуючи козацтво до активної наступальної боротьби проти Османської імперії, П. Сагайдачний домігся зростання кількісного складу запорізьких флотилій, у яких чисельність чайок – головних бойових одиниць – досягла кількох сотень.

Талановитий полководець, П. Сагайдачний розумів, що в політиці велике значення містять мирні дипломатичні заходи. Цим він здобув повагу та прихильність королівського двору – адже вперше поляки мали справу з авторитетним козацьким ватажком, із яким можна було вести переговори і який умів тримати в покорі козацьку стихію.

Під тиском турецького уряду Польща поставила П. Сагайдачному вимогу припинити напади на Туреччину й обмежити кількість реєстрових козаків: виписати «ремісників», війтів, купців, шинкарів, бурмістрів, кравців. Ця вимога вказує на ті прошарки населення, із яких походили козаки.

П. Сагайдачний першим із козацьких гетьманів поєднав інтереси козацтва, міщанства й духовенства, а також поширив свій вплив на Київ, що знову став політичним осередком України.

Почесне місце серед пам'яток козацьких часів посідають запорізькі військові клейноди. Це військові знаки, регалії чи атрибути влади, що використовувалися старшинами відповідно до посади кожного з них.

Булава – це ознака влади гетьмана. Вона мала вигляд срібної позолоченої, часом прикрашеної дорогоцінним камінням кулі, насадженої на металеву чи дерев'яну гладенько обстругану палицю, пофарбовану в темний колір. Перші відомості про булаву у письмових джерелах з'являються у 1591 році.

Пернач, шестопер або жезл – ознака влади полковника. Його носили за поясом. Пернач менший від булави, зі срібною чи залізною кулею на кінці палиці. Кожен з клейнодів належав певній особі із запорізької старшини. Під час військових рад кошовий тримав у правій руці булаву.

Прапором, хоругвою, чи корогвою називалася у козаків шовкова яскраво-червона хустка із зображенням посередині або білого польського орла, коли запорожці були під протекторатом польського короля, або ж двохголового російського, коли вони перейшли до московського царя. По боках хоругви було зображено Спасителя й архангела Михаїла. Очевидець свідчить, що після зняття козаками у 1655 році облоги Львова за Богданом Хмельницьким несли білий прапор з його родовим гербом та червоний – із зображенням архангела Михаїла, який простромлює списом змія, а також 34 прапори з гербами різних земель. Отже, в XVII столітті Гетьманщина користувалася різнокольоровими прапорами. Існували також полкові, сотенні, курінні та інші корогви, знамена та значки. На них були зображені хрести, зірки, місяць, сонце, зброя та елементи народного декоративного мистецтва.

Бунчуком козаки називали просту, пофарбовану начорно палицю, на верхній кінець якої насаджували мідну кулю, а під неї вставляли волосся з кінського хвоста з чотирма чи шістьма сплеченими косами поверх волосся.

Загальновійськові запорізькі печатки були округлої форми та виготовлялися зі срібла. На них було зображення постаті козака в гостроверхій шапці в жупані з гудзиками на грудях, із шаблею й порохівницею при боці та рушницею, перекинута через ліве плече, із символічним списом. По краю лицьового

боку печатки напис: «Печать славного війська запорізького низового». Відомі й печатки гетьманів С. Кішки, Б. Хмельницького, П. Дорошенка та ін. Паланкові (або курінні) печатки також виготовляли зі срібла. Вони були круглої або чотирикутної форми і мали зображення левів, оленів, коней, місяця зірок, корон, списів, шабель, луків.

Литаврами козаки називали залізні й срібні котли із натягнутою на них шкірою. Ці ударні інструменти широко використовувалися під час урочистостей у військовому побуті козаків.

Запорізькі військові клейноди зберігалися або в січовій Покровській церкві, або у військовій скарбниці. Їх виносили лише за наказом кошового отамана перед загальною чи окремою радою. Після ліквідації козацтва і знищення Запорізької Січі клейноди були зібрані і віддані на зберігання в Ермітаж і Преображенський собор в Петербурзі, Оружейну палату в Москві, а також в інші сховища. Так, ще в кінці ХІХ ст. у Ермітажі зберігалось 17 запорізьких значків і одна хоругва; а у Преображенському соборі – 20 курінних прапорів, 3 бунчуки, 1 срібна булава, 1 срібний позолочений жезл. Зараз доля цих національних скарбів українського народу невідома. Після Лютневої революції 1917 р. в Росії Тимчасовий Уряд прийняв рішення про їх повернення в Україну, але внаслідок жовтневого перевороту 1917 р. рішення не було виконано. З проголошенням незалежності український уряд ставив перед керівництвом Російської Федерації питання про повернення національних культурних цінностей, однак якихось конкретних домовленостей не було досягнуто.

Зброєю козаків були шаблі та списи, а також гармати, мушкети, пістолі, самопали, рушниці. Проти ворожої кінноти козаки застосовували якірці та рогульки. Зброю та бойові припаси (порох, кулі) запорожці робили самі. Крім того, кожен козак повинен був мати при собі сокиру, косу, лопату, шнури тощо, щоб у разі потреби насипати вали та будувати укріплення, а також – зв'язувати вози в табір.

Піхота у козаків була численнішою за кінноту. Кіннота вела наступ так званою «лавою», шикуючись півколом і атакуючи ворога не тільки з фронту, але й із флангів. Найпоширенішим видом бойового порядку став так званий «козацький табір». У центрі чотирикутного рухомого укріплення, що складалося з кількох рядів скріплених між собою ланцюгами возів, розташовувався військовий загін. Такий табір використовували і в боях, і на переходах. Сучасники називали козацькі табори «рухомими фортецями».

Для спорудження Січі обиралися зручні місця на узбережжі Дніпра, де в затоках і протоках ріки стояв козацький флот. Останній складався з різних типів річкових і морських суден. Найбільш відомими є козацькі дуби та чайки. Вони були 20 м завдовжки і 3–4 м. завширшки, могли вміщувати до 50–70 козаків, військове спорядження, запас води і харчів. Чайка за допомогою весел (20–30 пар) або вітрила могла рухатися і вперед, і назад: корми тут не було, стерна прикріплювали на обох її кінцях. Для стійкості на воді вздовж обох бортів прив'язували пучки очерету.

Озброєння чайки, крім особистої зброї кожного козака (двох рушниць пороху, куль), складалося з кількох невеликих гармат-фальконетів. На чайках козаки сміливо вирушали в морські походи, під час яких вступали в бій з турецькими галерами і нерідко виходили переможцями. Час від часу козацькі чайки, перетнувши Чорне море, з'являлися біля турецьких берегів. Робили вони напади і на Крим.

Окрім чайок, запорожці будували ще і вантажні вітрильні судна прибережного плавання, що називалися дубами. Цією назвою козаки підкреслювали міцність своїх судів і навіть деяку їхню вантажність. Називали їх також дубась, дубина, дубки. Місцями їхньої будівлі були Київ, Січ (Запоріжжя), Кодак, Новобогородицьк, а також райони впадання в Дніпро рік Самара й Орель.

Дуб, чи вантажний човен, був плоскодонним із малим осіданням. По краях була палуба, а борти було укріплено брусами.

У діаметральній площині встановлювали дві чи три щогли з рейковим вітрильним озброєнням. Деякі дуби мали довжину до 20 м, а ширину – до 7 м і могли приймати до 100 тон вантажу. Практика будівництва цих судів у подальшому поширилася на інші кораблі, що також призначалися для перевезення вантажів.

4.3 Козаки на міжнародній арені

Про активний вихід козаків наприкінці XVI–XVII століття на міжнародну арену свідчить їхнє залучення до боротьби за престол Молдавії, Московської держави та інших країн. Під час цих баталій вони здобувають не лише військовий, а й політичний досвід, розширюють свій світогляд, стають спроможними вирішувати державні проблеми. Незважаючи на те, що козаки були підданими короля Речі Посполитої, вони дуже часто проводили цілком самостійну політику і заслужили репутацію значної сили, яку поважала і з якою рахувалася вся тодішня Європа.

Зокрема, 1577 року після загибелі молдавського господаря Івони, козацький ватажок Іван Підкова оголосив себе братом убитого та розпочав боротьбу за молдавський престол.

Уже у вересні запорожці захопили столицю Молдавії – Ясси, але надовго втримати міста не змогли. Під тиском турків І. Підкова змушений був відступати на Запоріжжя, але в дорозі був схоплений поляками та страчений на вимогу турецького султана у Львові.

Проте ця невдача не послабила бажання в козаків поборотися за молдавський престол. Вже навесні 1578 року двохтисячне козацьке військо рушило до Молдавії, а в червні сюди прибув ще один козацький загін із новими претендентами на господарський престол – Олександром і Павлом.

Австрійським Габсбургам, які наприкінці XVI століття воювали з турками, вдалося 1594 року домовитися з козаками про їх похід до Молдови та Валахії, що на той період перебували

під протекторатом турецького султана. Очолив цей вдалий похід майбутній ватажок козацько-селянського повстання проти поляків Северин Наливайко, який з 12 тисячами козаків завдав молдаванам поразки, після чого місцевий господар тимчасово визнав владу Габсбургів. А козаки відтоді стали популярною мілітарною силою, здатною відіграти суттєву роль у європейських справах.

У XVII столітті козацтво активно втручається у внутрішні справи Московської держави. Спочатку протягом 1604–1605 років запорожці беруть участь в поході Лжедмитрія I на Москву. Незабаром чимало козаків приєднуються до загонів другого російського самозванця Лжедмитрія II (1607–1610 рр.). Запорізьке козацтво також брало активну участь у Селянській війні в Росії під приводом І. Болотникова. Є відомості, що він козакував у Базавлуцькій Січі, де й потрапив у турецький полон, а в 1606 році, повернувшись із полону, підняв антифеодальне повстання в Росії.

П. Сагайдачний, підтримуючи наміри польського королевича Владислава здобути корону Московської держави, на початку літа 1618 року повів 20-тисячне козацьке військо на Москву. Похід був швидким і вдалим. Козаки здобули чисельні міста й фортеці, розбили московські війська, вислані їм на зустріч, підійшли до Москви, безперешкодно оточили її та з'єдналися з силами королевича. На військовій раді було вирішено розпочати облогу Москви в ніч проти свята Покрови. Але про час штурму стало відомо московському командуванню, і козаки припинили облогу. Гетьман відійшов від Москви та продовжував успішні військові дії. Це змусило московський уряд погодитись на польські умови та укласти перемир'я. Мирну угоду між Московією та Річчю Посполитою було підписано 1 грудня 1618 році в селі Деуліні. Козаки були ошукані: реєстр скоротився більш ніж утричі, козацьку старшину мав призначати король, до того ж, вкотре почала діяти заборона виходити козакам у Чорне море.

Постійні суперечки з турками змусили козаків створити свою флотилію. Скориставшись ослабленням Туреччини війнами

з Австрією та Венецією, козаки на початку XVII століття здійснили успішні морські походи, а козацький флот зміцнів організаційно і збільшився кількісно.

1576 року запорізькі козаки на своїх чайках розграбували Сіноп і Трапезунд, а в 1590 році вдруге здійснили напади на ці ж міста. У 1589 році відбувся бій за Очаків, що повторювався декілька разів. У 1606 році козаки напали на Варну, у 1608 році – на Перекоп, у 1609 році – на гирло Дунаю. У 1615 році запорізькими козаками разом із донськими було атаковано Азов. Було знищено кілька турецьких кораблів, а потім на 70 чайках козаки рушили до Кафи (1616 р.) і в березні 1624 року захопили її, завершивши свій похід успішним рейдом уздовж південного берега Чорного моря, тимчасово взявши Трапезунд (Трабзон у 1625 р.). У серпні 1624 року запоріжці зіткнулися з турецьким флотом біля виходу з Дніпровського лиману. Битва тривала кілька днів. Козаки все ж прорвалися у Чорне море, а потім спалили маяк Форос, укріплення Бююкдере, Єнікьой та Істіньє. Кілька разів козаків нападали на м. Стамбул (1615 р., 1620 р. і тричі 1624 р.). У 1633 році нападали на турецькі гарнізони в Азову, Ізмаїлі, Килії і на поселення між Дніпром і Дунаєм, а в 1637 році навіть якийсь час володіли Азовом. У 1627 році базавлуцькі козаки здійснили похід у Крим, взяли столицю ханства – Бахчисарай, очистили від турецьких військ увесь Крим. Але лише загибель в одному з боїв кошового М. Дорошенка та свіжі сили, надані Туреччиною, змусили козаків покинути Січ.

У 1621 році під Хотином (Чернівецька область) об'єднані польсько-литовські і козацькі війська (42 тисячі) перемогли сили султана Османа II і Кримського ханства, що мали кількісні переваги. Керував об'єднаними військовими силами видатний український полководець, гетьман П. Конашевич-Сагайдачний. Хотинська перемога дозволила Сагайдачному встановити на Україні на цей період умови суверенітету, сприяти активному розвитку народної культури та освіти.

У 1618 році в Європі розпочинається тридцятилітня війна (1618–1648 рр.), в якій Австрія, Іспанія, Баварія та католицькі німецькі князівства протистояли блоку протестантських німецьких князів. Блоку протестантів на певних етапах війни допомагали Данія, Швеція, Голландія, Англія, а з 1635 року – ще й католицька Франція. Ці війни потребували постійного залучення професійної військової сили, якої дуже бракувало розділеним князівствам та мізерним державам. У Європі склалася назва для таких найманих солдатів (найчастіше – уродженців германських земель) – кнехти (тобто «гвіздки»). Українські козаки-найманці також брали участь у цій війні на боці того, хто залучав їх на службу. Так, у жовтні 1619 року 10 тисяч добровольців під керівництвом полковників Кличковського та Рушиновського прибули на Закарпаття на запрошення Фердинанда II Габсбурга. Стан імператорських сил, яких трансильванський (територія сучасної Угорщини) князь Бетлен Габор та чеські загони оточили у Відні, було критичним. Саме перемога козаків над Юрієм Ракоці спонукала Бетлена Габора спішно завершити облогу Відня та повернутися до Трансильванії.

1631 року дві тисячі козаків брали участь у боях зі шведами та саксонцями в Сілезії на боці військ імперського генералісімуса Альбрехта Валленштейна, причому останній вимагав у союзника, польського короля Сигізмунда III, маловідомих у Європі польських гусарів, а саме – козаків, з яких австрійські генерали формували легку кінноту. В 1631 році чотиритисячний полк кінних українських козаків під проводом Тараського, воював у Люксембурзі. Після вступу у війну Франції та її інтервенції до іспанських Нідерландів (Бельгії), австрійський імператор вислав туди великий загін запорожців, які воювали у тилу французів, виснажуючи їхні сили.

Умови служби козаків завжди були окреслені угодами. Так, за угодою від 23 вересня 1635 року з австрійським імператором, полковник отримував щомісяця 200 талерів, а простий козак – 6 талерів. Керував козацьким корпусом полковник П. Носковський.

Його корпус протягом 1636 року здійснив кілька блискавичних бойових рейдів до Пікардії та Ельзасу. Умови договору між козаками та імператором не завжди виконувалися останнім. Так, ще у 1631 році козаки П. Носковського на раді вирішили розірвати контракт. Лише довготривалі переговори, умовляння австрійців та виплата частини боргу вирішили цей конфлікт. Але восени 1636 року козаки П. Носковського залишили службу і театр бойових дій, а згодом повернулися через Сілезію до Речі Посполитої.

Козаки у тридцятилітній війні воювали і на боці Франції. Так, майбутній гетьман Богдан-Зиновій Хмельницький, який на той час обіймав посаду військового писаря, у 1644 році у Варшаві зустрівся з послом Франції у Польщі графом де Брежі. Останній у листі до кардинала Мазаріні (як і його попередник – кардинал Рішельє, він був другою постаттю у Франції) після цього писав: «...Козаки – дуже відважні вояки, непогані вершники, досконалі піхотинці, здатні до захисту фортець... Що стосується служби козаків у його величності, то, якщо війни з турками не буде, Хмельницький готовий допомогти мені в цій справі».

Луї XIV запросив на службу 2400 українських козаків. За свідченнями багатьох істориків, саме Б. Хмельницький та І. Сірко були ватажками козаків, які брали найактивнішу участь в облозі іспанської на той час фортеці Дюнкерк. Врешті, 11 жовтня 1646 року гарнізон Дюнкерка капітулював. Однак французький уряд після цього успіху не став дотримуватися угод, як це нерідко траплялося з усіма найманими військами в усі часи, і частина козаків повернулася в Україну. До того ж, є досить достовірні дані, що українські козаки залучалися тим же Луї XIV до участі у так званій деволуційній війні 1662–1663 років. Щодо участі козаків у військових діях французів залишилась цікава згадка сучасників, яка точно віддзеркалює стан козацького духу вояків, змушених «йти в найми» для виконання військових завдань. Одного разу французькі воєначальники не дійшли згоди з козацькими очільниками з приводу

платні за їхні «послуги», і французи зневажливо дорікнули їм за «принизливий меркантилізм»: «Ми воюємо за нашу честь, а ви – за гроші». На що козаки відповіли: «Кожен воює за те, чого йому не вистачає».

Навіть після закінчення Тридцятирічної війни у 1648 році, що завершилася підписанням мирного договору в Мюнстері й Оснабрюнці, бойові дії між Францією та Іспанією не припинилися. Є свідчення того, що окремі підрозділи запорізьких козаків воювали з французами на боці іспанців 1655 року у Фландрії.

Участь козаків у різних війнах пізнього середньовіччя мала неабиякий вплив на розвиток військової справи в Україні. Багато козаків, що пройшли чудовий вишкіл у тридцятилітній війні, згодом брали участь у визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького.

Тяжка, але героїчна боротьба українського народу, збройних сил Січі проти Речі Посполитої була переможною. У 1654 році Україна увійшла до складу Росії.

У 1656–1657 роках запорізьке козацтво продовжувало боротьбу проти польсько-литовських шляхетських військ, визволяючи західно-українські та білоруські землі, захопивши Люблін, а в союзі із шведськими та трансільванськими військами – Варшаву й Краків. Одночасно козаки Чортомлицької Січі успішно громили війська Кримського ханства.

Після смерті Б. Хмельницького (27 серпня 1657 року) політичне становище України суттєво похитнулося. Наступні гетьмани проводили нестабільну політику, посилювався гніт російських феодалів і можновладців. Козацтво мужньо вело боротьбу з гетьманами пропольської орієнтації, але не могло зупинити процеси колоніальної політики російського самодержавства на Україні.

Отже, на межі XVI–XVII століття козацтво стало важливим чинником міжнародного життя. Військо козаків не тільки захищало українські землі від турецько-татарської загрози, а й своїми походами суттєво ослаблювало Турецьку імперію та Кримське ханство. У критичні періоди внутрішня стабільність у Речі

Посполитій, а іноді – навіть безпека держави, значною мірою залежала від того, яку політику дій обере козацтво.

Водночас через недостатній політичний досвід, слабкість економічної бази, відсутності єдності та інших подібних причин козацтво, ставши впливовою політичною силою, не перетворилося на самостійний чинник міжнародного життя: воно не вирішувало, а лише допомагало вирішувати (інколи навіть відіграючи вирішальну роль) тій чи іншій державі її проблеми.

РОЗДІЛ 5

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СФЕРА ЖИТТЯ КОЗАЦЬКОЇ СПІЛЬНОТИ

5.1 Релігійні засади українського козацтва

Відомий дослідник американської демократії Алексіє де Токвіль влучно зазначив, що американська цивілізація виросла на двох великих протилежних засадах, що органічно поєдналися в одне ціле – духу свободи та духу релігії. Це ж стосується й козацтва. Взаємовплив волелюбних і національно-релігійних засад лежить не лише в основі світобачення козаків, але й є своєрідним ідеологічним фундаментом усієї будови козацької держави. Глибока релігійність, захист православної віри – характерні ознаки духовного життя Запоріжжя. Вона зумовлювалася як причинами загального характеру, так і особливостями існування запорізької вільної спільноти як військового угруповання.

Серед загальних причин, що зумовлювали релігійність запорізького товариства, найголовніша полягала в тому, що в добу феодалізму віруючим був весь світ. Атеїстичні погляди хоча й існували, але не були загальноприйнятними. Навіть богоборча ідеологія мала релігійну оболонку. Запорізька спільнота не була винятком із цього загального правила.

Що ж до особистих причин, що впливали на релігійні почуття запорізьких козаків, то необхідно згадати той факт, що їхнє життя минало у війнах і пов'язаних з ними небезпеках. Навіть сьогодні велика кількість людей, які брали участь у воєнних діях і не вирізнялися до цього релігійними пориваннями, або ж і взагалі сповідували атеїстичні погляди,

несподівано звертаються до релігії. Запорожці ж, життя яких проходило у постійних військових походах, що характеризувалися непередбачуваністю та реальною загрозою раптової, наглої, часто – жахливої смерті, характери, природньо, вірили у «Божий промисел» і «Боже провидіння» як єдиний засіб порятунку у випадках, коли небезпека, здавалося б, була невідворотна, а смерть – неминуча. Тому попри всю патріальхальну простоту й видимість розгульного життя, запорізькі козаки вирізнялися глибокими релігійними почуттями і щирою, далекою від показовості, набожністю.

Ідеологічним підґрунтям існування козацького товариства виступав захист православної віри й церкви. Запорожці нікому й ніколи не прощали сплюндровання православних святинь і так само нетерпимо ставилися до інших віросповідань, як і їхні вороги. Усі війни, що велися запорізькими козаками проти турків, татар чи поляків обов'язково мали релігійне підґрунтя.

Навіть тоді, коли запорізькі козаки мали прихильність властей Речі Посполитої та отримували від них різні привілеї, вони все одно вороже ставилися до поляків тому, що вони були католиками, утискали православне населення, сприяли поширенню унії. Слово «католик» у запорізькому середовищі вважалося лайливим.

Під впливом дійсно релігійних почуттів багато хто з запорізьких козаків, цураючись веселого та голосного життя січового товариства, йшов у непроглядні ліси, берегові печери, річкові плавні й там вів відлюдницький спосіб життя заради «спасіння во Христі».

Постійні відвідування богослужінь та різних молебнів запорізькими козаками, особливо людьми старшого віку, багаті пожертвування монастирям, випадки відписування майна на користь церковних установ та духовенства, а особливо – незліченні пожертви та різноманітні внески, здійснювані запорізькими козаками монастирям, січовим та парафіяльним церквам грошима, книгами, церковним одягом, посудом, іконами,

хоругвами, плащаницями, хрестами, прикрасами із дорогоцінних металів та коштовного каміння, а також іншими цінними предметами – свідчить про релігійну налаштованість запорізької військової спільноти.

Відданість запорізьких козаків православній вірі мала виключно емоційне, а не інтелектуальне підґрунтя. Козаки зовсім не заглиблювалися в богословські тонкощі, але відчували глибоку повагу до людей, які зналися на святому письмі і тлумачили його. Великого значення запорожці надавали вірі, що була заснована на почуттях, а не на холодному розумі.

Незважаючи на набожність запорізьких козаків, їхні відносини з церковними установами та духовенством далеко не завжди були ідеалістичними. Часто траплялися випадки пограбування запорожцями православних храмів і недовіри до духовних осіб.

Початок церковного життя на запорізьких землях можна датувати ухваленням указу польського короля Стефана Баторія 1578 року щодо дарування запорізькій спільноті міста Трахтімірова з монастирем та перевозом, містечка Самарь (Стару Самару) з перевозом та землями вгору по Дніпру до річки Орелі. Але у королівському указі не згадувалося, чи була у Старій Самарі в 1578 році церква. Вже тоді це містечко вважалося старим, тож можна припустити, що вона там була, оскільки навряд чи можна уявити собі в ті часи місто, в якому б не було церкви чи собору. Незабаром саме поблизу Старої Самари, за 26 верст вище від міста, на острові між рікою Самарою та її рукавом Самарчиком запорізькі козаки звели першу в своїх вольностях невелику дерев'яну церкву святого Миколи із дзвіницею. Будівельним матеріалом слугував дубовий ліс, що розташовувався поблизу. При церкві було засновано школу та шпиталь. Релігійну споруду забезпечили усіма необхідними церковними предметами, в тому числі – богослужбовими книгами й ризницею, а з Києва запросили ієромонахів. У 1602 році на базі цієї церкви було засновано Самарський Пустельно-Миколаївський монастир, статут

та богослужіння якого були влаштовані за зразком знаменитого Афонського монастиря, розташованого в Греції.

Самарський монастир був найбільшою церковною установою в запорізьких землях. Його історія тісно переплетена з історією всієї січової спільноти протягом усього історичного періоду її існування. Викладена Д. Яворницьким історія Самарського Миколаївського монастиря наочно ілюструє, тісні відносини, що існували у запорізьких козаків з церковними установами. Можна стверджувати, що це була взаємовигідна співпраця і не лише на релігійному терені, але й у соціально-економічній та політичній площині.

За роки свого існування запорізьке козацтво ініціювало зведення близько 60 церков, не рахуючи численних каплиць та скитів. Храмове будівництво запорожцями залежало від театру воєнних дій, а тому було нерівномірним у часі: якщо обставини потребували їхньої великої військової активності, козаки лише епізодично звертали увагу на релігійні справи. Так, у XVI–XVII століттях на Запоріжжі було зведено лише 5 церков, а саме: Самарська, три січові церкви за місцем розташування січей (Микитинська, Старокодацька та Чортотлицька) і у запорізькому селі Личковому, на правому березі Орелі. Ще менш сприятливими для церковного будівництва козаками був період 1709–1734 років, коли січова спільнота перебувала у вигнанні під протекторатом кримського хана та турецького султана. Хоча запорожці, тікаючи від гніву російського царя Петра I за їхню підтримку гетьмана І. Мазепи, встигли прихопити із собою чимало предметів релігійного культу, вони втратили своє духовенство. Щоправда, пізніше до них приходили духовні особи з Польської України, Афона, Єрусалима й Константинополя. Особливо часто козаки в цей період контактували з грецьким духовенством: вони кілька разів надсилали грошові пожертвування константинопольському патріарху, у відповідь отримували від нього дорогі подарунки. Зокрема, в цей час козаками було надіслано золототкані ризи і чудово виготовлений аналой, інкрустований, з арабського

дерева, який, за переказами, колись належав відомому проповідникові Іоанну Златоусту.

Докорінні зміни у церковному житті запорізької спільноти відбулися у період Нової Січі (1734–1775 роки). За цей час у межах Вольностей запорізьких козаків було побудовано 44 церкви, два скити й одна молільна ікона (різновид каплиці) у 53 селах та урочищах. Причиною цього було те, що російський уряд намагався стримати військову активність запорожців, а тому основним їх заняттям була господарська діяльність. За цих умов виникала можливість краще реалізовувати релігійні прагнення.

Отже, церковне життя на Запоріжжі у часи Нової Січі було дуже насиченим. Повернувшись 1734 році на Батьківщину, запорожці привезли з собою архімандрита Гавриїла, священника Дідушинського та багатьох грецьких ченців та ієреїв, що служили їм у вигнанні. Обравши місце для нової Січі на дніпровському рукаві р. Підпільної, козаки в першу почали будувати січову церкву на честь Покрови Богородиці за сприяння київського митрополита Р. Зборівського та київського військового губернатора графа Вейсбаха. В цей же час на Січ прибув ієромонах П. Маркевич, рекомендований чернігівським єпископом І. Журавовським (колишнім архімандритом Київського Межигірського монастиря, що традиційно мав тісні відносини із Запоріжжям) на посаду начальника запорізьких церков. П. Маркевич був ініціатором інтенсивного будівництва храмів на Запоріжжі: було зведено церкву на Підпільненській Січі, відбудовано численні церковні споруди, зруйновані татарами у Самарському монастирі тощо.

Важлива риса запорізької церкви – її автономність. Запорожці завжди вважали свою церкву незалежною від вищої російської духовної ієрархії. Із середини XVII століття запорізьке духовенство перестає бути підпорядкованим київському митрополиту. Звичайно, запорізькі козаки зверталися до Київської митрополії для вирішення різних церковних питань

та призначення священнослужителів, але у церковних справах Запоріжжя ухвали свого Коша ставили вище влади київського митрополита, архімандрита Межигірського монастиря та начальника своїх церков.

Щоправда, запорізькі козаки визнавали свою залежність від Київського Спасо-Преображенського монастиря, але ця залежність мала виключно моральний характер. Проте саме з цією церковною установою у запорожців склалися найбільш тісні відносини після того, як був спустошений Трехтимирівський монастир, парафією якого спочатку вважалася січова церква.

Запорізькі храми вирізнялися багатством внутрішнього оздоблення, що свідчило про відношення козаків до церкви.

Крім стаціонарних храмів, у запорожців, які багато часу воювали, були похідні церкви. Вони зводилися з грубого полотна та церати та нагадували намети. Запорізькі козаки возили їх з собою в походи, встановлювали поблизу сторожових постів – бекетів, а також у місцях, де займалися промислами.

Богослужіння на Січі відбувалося щодня за чернечим чином православної церкви. Під час служби запорожці поводитися дуже статечно. У церкві вони ставали відповідно до чинів: прості козаки стояли посеред церкви шеренгами, старшина і кілька дідів знаходилися в особливих місцях – за різьбленими бокунами, або ж стасидіями, чудової роботи, пофарбованими яскравою зеленою фарбою. Вони стояли з обох боків біля стіни, що розділяла церкву на дві половини. Коли читалося Євангеліє, всі козаки випростовувалися і до половини витягали шаблі. Це був своєрідний знак їхньої готовності до захисту православної віри силою зброї. На екстеніях згадували імена членів імператорської родини, сенаторів та духовних ієрархів, а далі – поіменно кошового отамана, судді, писаря та осавула. Богослужіння на Запоріжжі завжди вирізнялися пишністю та урочистістю, цьому сприяв хор церковних співаків, що жили при церкві. Іноді богослужіння проводили запрошені козацьким товариством високопосадові духовні особи, які у різних

справах відвідували Запоріжжя і Січ. За це священнодіяство вони отримували багаті подарунки.

Крім повсякденної служби, у січовій та парафіяльних церквах запорожців завжди служилися соборні панахиди та спеціальні сорокоусти за померлими козаками.

Важливим є той факт, що навіть вступ до запорізького товариства починався з питання: «У Бога віруєш?». Саме православ'я, очевидно, значною мірою вплинуло на формування романтичної моделі лицарства, яким стало запорізьке козацтво. Адже в православної системі цінностей глибока духовність протиставляється корисливому індивідуалізму, матеріальні інтереси відсуваються на другий план.

Про прихильне ставлення козаків до релігії свідчить існування в межах вольностей Війська Запорізького Низового понад 60 церков. Козаки постійно відвідували богослужіння та різні молебни. Кожен козак, умираючи, відписував на церкву ікону, медаль, злиток золота, срібла тощо. У 1755 році запорізький кіш придбав срібне панікадило вагою 5 пудів і вартістю 3 тис. крб., що за тих часів було величезною сумою (все жалування війська тоді становило 4660 крб.). Особливо прихильність козаків до православ'я виявилася у боротьбі проти окатоличення та унійного руху. В умовах постійного стресового стану, ризику власним життям релігія та церква були для козацтва пристанищем спокою, де можна було врівноважити й заспокоїти вируjące козацьке життя, а також підготуватися до самозречення та подвигу, що містили сенс запорізького способу буття. Саме тому можна констатувати, що між православ'ям і козацтвом існував глибинний зв'язок, козацький устрій мав демократичний характер і тому Запорізьку Січ цілком обґрунтовано можна назвати «християнською козацькою республікою».

Поблизу кожної Січі знаходився козацький цвинтар. На цих місцях і до наших днів збереглися окремі кам'яні хрести з написами. Один із таких христів стоїть, наприклад, над могилою кошового отамана К. Гордієнка на кладовищі Кам'янської Січі.

Збереглася стела з хрестом, що стояла над могилою славного отамана І. Сірка в с. Капулівка Дніпропетровської області. У зв'язку з ерозією берега в районі Чортомлицької Січі останки І. Сірка перенесено у безпечне місце.

Донині збереглися будови тих часів, зокрема церкви: Миколаївська в Глухові, Трьохсвятительська в с. Лемеші на Чернігівщині, Покровська в с. Сулимівка Бориспільського району на Київщині.

5.2 Господарське життя козаків

Разом із політичними кардинальними змінами, у другій половині XVI століття на українських землях відбулися ще суттєвіші зміни – економічні у системі господарства.

У I половині XVI століття на українських землях переважало полювання на звірів та рибальство. Найприбутковішими угіддями маєтків були: бджільництво, боброві гони, рибні озера й заповідники, де розводили звірів. Рільництво мало другорядне значення в господарстві й велося вирубним способом у невеликих розмірах, постачало лише продукти для потреб сім'ї господаря та його челяді.

Важливою галуззю запорізького господарства було скотарство. Основою скотарства в запорожців було коневодство. Це пов'язано з устроєм козацького буття. Маючи значну кількість власних коней, козаки також купували їх і в черкесів, турків, а особливо – у татар.

Крім того, запорожці вирощували велику рогату худобу та овець: скотарство було одним із основних статей прибутків Запорізького Війська.

Але з усіх промислів у запорізьких козаків, безумовно, найрозвинутішим було рибальство. Воно було провідною галуззю усіх промислів низових козаків і забезпечувало їм необхідний і найуживаніший харчовий продукт. Головними місцями для рибальства на Запоріжжі були Дніпро й Буг.

Важливою галуззю господарсько-економічної діяльності було на Запоріжжі мисливство. За наявності малочисельності населення на величезних просторах запорізькі степи, особливо по берегах річок, озерах, по островах, балках, ярах, косах містили в собі велику кість різноманітного звіра та птиці. Проте мисливство у запорожців було менш розвинутим, ніж рибальство, ним займалися лише бідні, які не могли досягти стабільної забезпеченості життя.

У запорожців існував окремий тип людей, що жили переважно в Бугогардівській паланці, мали свій корінний лад, підкорювалися окремому отаманові, обраному із свого середовища. Цих людей звали лисичниками, оскільки вони займалися полюванням на лисиць.

Хутро було предметом торгівлі, мита, подарунків, одягу; його продавали московським, польським, українським, татарським купцям. Ним оплачували мито у військовий скарб і січову церкву, його посиляли в дари московським царям і вельможам, особливо великий попит був на лисяче хутро.

Із хутра різних тварин козаки виготовляли різноманітний одяг: із козячих шкір – штани чабанів, із хутра видр – шапки запорожців, ляхів, євреїв.

Птахоловство у запорізьких козаків було менш розвинене, ніж мисливство. Воно не було предметом торгівлі й промислу. Полювали на птахів лише тоді, коли не мали іншої їжі.

Бджолярство також займало певну нішу господарсько-промислової галуззі запорожців.

Городництво у запорізьких козаків розвивалось менш інтенсивно. З городини запорожці надавали перевагу таким овочам: капусті, огіркам, кавунам, дині, редьці, бурякам, пшениці, цибулі, часнику, гарбузам.

Запорізькі козаки, укладаючи торговельні угоди з іноземцями, вели «німу торгівлю». Згодом усі торговельні угоди козаками укладались за посередництва окремого соціального прошарку людей, так званих товмачів, котрі знали мови усіх народів. Як

і в інших народів, торгівля у запорізьких козаків була міноюю, без безпосереднього використання монет. Засобом пересування по воді були чайки й галери, по шляхах – «маж», або «паровиці». Це були великі чумацькі вози, запряжені волами. Ще використовувалися «палубці» – такі самі вози, але вкриті від негоди, запряжені парою волів.

Торгівля запорожців поділялася на основних види – морську і сухопутну.

Морська торгівля запорожців зосереджувалася на Дніпрі, Чорному, Азовському, Білому, Мармуровому морях. Головними її центрами були Січ, Очаків, Царгород.

До Туреччини вивозилися хутро, шкіра, вовна, полотно, коноплі, канат; яловичина, баранина, живі вівці, конопляна олія; риба, ікра, пшениця. Певна частина цих товарів йшла безпосередньо з Січі, інші – через Січ із України, Польщі, Росії. Турецькі купці ввозили зброю, свинець, сіль, сукно, сап'ян, бавовну, шовкові тканини, китайку, шнури, галуни; коси, ножі, бритви, сугачі роги, з яких виготовляли козацькі порохівниці; різноманітну бакалію: ізюм, винні ягоди, лимони, каву, горіхи.

Сухопутну торгівлю козаки вели з Кримом, Польщею, Литвою, Великоросією, Новосербією. Головними центрами торгівлі запорожців з татарами були Січ, Перекоп, Кафа (сучасне м. Феодосія), Кезлев (сучасне м. Євпаторія). Засоби пересування були коні і воли. У татар – коні та верблюди.

Головними центрами польсько-запорізької торгівлі були: Умань, Корсунь, Лисянка, Торговиця. Запорожці торгували кіньми, воском, салом, худобою, хутром. Предметом торгівлі між Україною і Великоросією були різні харчові продукти; рибальські сіті, нитки для неводів, полотно, канати, просте сукно.

Спочатку всі товари з України і Великоросії надходили на Запоріжжя безмитно, аде згодом, з 1753 року, коли у Перевалочні і Кременчуку були запровадженні російські митниці, з усіх українських і запорізьких купців, що їхали з товаром на продаж, почали збирати мито.

В торгівлі запорожців з іншими народами, особливо – українців і поляків, незамінну роль відігравали так звані чумаки.

У сучасних історичних дослідженнях походження слова «чумак» розглядається по-різному. На думку одних істориків, – від слова «чум» – ківш, яким мандрівники пили воду під час далеких переїздів. На думку інших – від татарського слова «чумак», тобто візник. Треті вважали, що від слова «чума», оскільки українці купці їздили у Крим, часто по дорозі починали хворіти на чуму, що там лютувала, і нерідко її заносили на Запоріжжя і на Україну. Четверті пояснювали цю назву тим, що українці, вирушаючи в дорогу, заради профілактики намащували свої сорочки, штани дьогтем, і тому своїм зовнішнім виглядом нагадували чуму.

Зародившись непомітно для історії, чумацтво як соціальне явище набуло великого значення як на Україні, так і поза її межами. За чумаками закріпився образ здорових, міцних, мужніх і безстрашних промисловців, здатних терпіти літню спеку, нестачу води, відсутність харчів і відбивати напади степових вершників-розбійників.

Ремесла не приносили такої користі, як торгівля та сільське господарство, і були мало розвинуті у козаків. У запорожців, звичайно, були ремісники, але ремісничого цехового стану, який виконував би певні повинності для війська, у них не було. На території самої Січі жили різні майстри: котляри, пушкарі, ковалі, слюсарі, шевці, кравці, теслярі – всі вони, за козацьким звичаєм, виконували запорожцям роботу лише за певну платню, не безоплатно.

Окрім перелічених вище ремесел на Січі були також лахмітники, які продавали старі сорочки, а також прали білизну. На майданах вони ще вимивали і випарювали з чорнозему селітру, з якої виготовлявся порох.

Отже, Запорізька січ була не лише добре структурованою військовою і адміністративно-територіальною одиницею українського суспільства, але й добре налагодженою господарською і промисловою ланкою розвитку на Україні. Констатуємо, що козаки започаткували новий тип господарювання і відносин.

ВИСНОВКИ

Досліджуючи процеси становлення та розвитку Української держави, можна з впевненістю констатувати, що українське козацтво відіграло важливу роль в історії нашої країни. Не існує однозначної думки щодо сутності козацтва. Низка вчених вважає його «феноменом українства», інші – «антидержавною руйнівною силою».

Взагалі, виникнення Запорозької Січі – це великий переворот в історії. Запорозькі козаки неодноразово були союзниками могутніх держав, імперій. Часто вони допомагали іншим країнам здобути перемогу у боротьбі. На жаль, власну державу їм зберегти не вдалося.

Кожен із нас має право на власну думку щодо козацтва. Але, як визначив М. Кищенко: «Запорізьке козацтво – явище незвичайне, епохальне, яке при всій своїй складності й протиріччях розвитку було і залишається одним з найцікавіших і найвизначніших в історії України...»

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Виникнення українського козацтва та Запорозької Січі.
2. Українське козацтво у I чверті XVII століття. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.
3. Соціально-економічний розвиток Запорозької Січі.
4. Дмитро Вишневецький (Байда) – історична постать.
5. Воєнне мистецтво козаків.
6. Становлення українського козацтва наприкінці XVI століття.
7. Традиції, звичаї та побут українського козацтва.
8. Історія козацьких Січей.
9. Політичний устрій Війська Запорозького.
10. Релігійне життя козаків.
11. Проблема «українського козацтва» у творах іноземних дослідників.
12. Проблема «українського козацтва» у творах вітчизняних науковців.
13. Морські походи запорожців.
14. Військово-адміністративний устрій Запорозької Січі.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. **Із яких соціальних верств українського суспільства почало формуватися козацтво:**
 - а) селян і міщан;
 - б) міщан і магнатів;
 - в) селян і магнатів;
 - г) міщан і духовенства.
2. **Чинниками, які зумовили виникнення українського козацтва в XV–XVI ст., були:**
 - а) прагнення влади створити регулярне військо на проти-вагу ополченню шляхти;
 - б) посилення національного, соціального та релігійного гніту українського населення;
 - в) існування масиву вільних земель, освоєння південних територій уходниками;
 - г) релігійні переконання.
3. **Вважається, що перша велика Січ була споруджена коза-ками за ініціативи:**
 - а) Криштофа Косинського;
 - б) Дмитра Вишневецького;
 - в) Максима Козака.
4. **Перша велика Січ була побудована:**
 - а) на о. Томаківці;
 - б) на о. Хортиця;
 - в) на о. Монастирському;
 - г) на о. Березань.

5. Першу велику Січ було споруджено:

- а) у 1556 р.;
- б) у 1586 р.;
- в) у 1656 р.;
- г) у 1595 р.

6. Дніпровські плавні, розташовані нижче о. Хортиця, що були осередком козацьких промислів і символом вольності запорожців, мають назву:

- а) Великий Луг;
- б) Дніпровий Низ;
- в) Кам'яний Затон;
- г) Дике Поле.

7. Реєстрове козацтво було створено за ініціативи:

- а) самих козаків;
- б) російського царя;
- в) польського короля;
- г) литовського князя.

8. Польський король Сигізмунд II Август взяв на службу козаків:

- а) у 1656 р.;
- б) у 1572 р.;
- в) у 1546 р.;
- г) у 1621 р.

9. Верховна влада на Запорозькій Січі належала:

- а) гетьману;
- б) козацькій раді;
- в) отаману;
- г) генеральному писарю.

10. У військовому плані Запорозька Січ складалася із:

- а) 40 куренів;
- б) 38 куренів;
- в) 35 куренів;
- г) 20 куренів.

11. Розгром козаками турецького флоту під Кілією відбувся:

- а) у 1635 р.;
- б) у 1602 р.;
- в) у 1615 р.;
- г) у 1734 р.

12. Останнім кошовим отаманом Запорозької Січі був:

- а) Петро Калнишевський;
- б) Кирило Розумовський;
- в) Олексій Розумовський;
- г) Іван Мазепа.

13. Січ, зруйнована татарами 1593 року, називалась:

- а) Нова Січ;
- б) Томасівська Січ;
- в) Чортомлицька Січ;
- г) Микитинська Січ.

14. Яке місто було передано у володіння реєстровим козакам?

- а) Лубен;
- б) Чигирин;
- в) Трахтемирів;
- г) Канів.

15. Слово «козак» походить із:

- а) грецької;
- б) тюркської;
- в) латинської;
- г) турецької.

16. Клейноди – це:

- а) символи держави;
- б) атрибути влади;
- в) стяг гетьмана;
- г) печатка Війська Запорозького.

17. Козаки під час Хотинської війни виступили на боці:

- а) Османської імперії;
- б) Речі Посполитої;
- в) Кримського ханства;
- г) Молдавського князівства.

18. Козацьке судно мало назву:

- а) галера;
- б) чайка;
- в) шхуна;
- г) каравела.

19. Реєстр – це:

- а) спеціальний список козаків, найнятих на службу;
- б) перепис козаків;
- в) опис майна козаків;
- г) спеціальний список козаків, що жили в зимівниках.

20. Основу козацького війська складала:

- а) піхота;
- б) артилерія;
- в) кіннота;
- г) флот.

21. Генеральна військова рада збиралася на такі свята:

- а) Покрова;
- б) Різдво;
- в) Великдень;
- г) Новий рік.

22. Козацький уряд мав назву:

- а) Січова військова рада;
- б) Кіш;
- в) Старшинська рада;
- г) Генеральна старшина.

23. Вкажіть кількість куренів на Запорозькій Січі:

- а) 32;
- б) 48;
- в) 54;
- г) 38.

24. Козаки взяли Кодак:

- а) у 1638 р.;
- б) у 1648 р.;
- в) у 1635 р.;
- г) у 1621 р.

25. «Зимівник» – це:

- а) адміністративно-територіальна одиниця Січі;
- б) атрибут гетьманської влади;
- в) своєрідні хутори, що виникли в першій половині XVI ст.;
- г) вищий орган влади.

26. Закріпачення селян відбулося за ухваленням такого документу:

- а) Привілей Казимира IV;
- б) «Руська правда»;
- в) III Литовський статут;
- г) Артикул Генріха Валуа.

27. Вкажіть події, пов'язані з іменем гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного:

- а) здобуття турецької фортеці Кафа, битва під Хотиним;
- б) заснування Чортотлицької Січі, Молдавський похід;
- в) укладення Куруківської угоди, битва під Цецорою;
- г) вступ Війська Запорозького до Київського братства, здобуття фортеці Кодак.

28. Король вручав реєстровим козакам клейноди, до складу яких належали (позначте правильну відповідь):

- а) корогва, бунчук;
- б) грамоти, листи;
- в) шабля, пістоль;
- г) порох, кулі.

29. Прочитайте уривок з біографії і позначте ім'я гетьмана українського козацтва:

«Один із перших відомих в історії українського козацтва гетьманів, нащадок великого князя литовського Ольгерда. У 1551 р. – черкаський і канівський староста, організатор відсічі татарським нападам. Під його керівництвом протягом 1552–1556 рр. на о. малій Хортиці було побудовано фортецю. У 1560 р. – на службі в московського царя Івана Грозного, у 1561 р. повернувся в Україну. У 1563 р. здійснив похід до Молдавії. Через зраду одного з молдавських претендентів на владу козацьке військо зазнало поразки, а сам гетьман потрапив у полон, був відправлений до Стамбула і там страчений».

- а) К. Косинський;
- б) І. Підкова;
- в) П. Сагайдачний;
- г) Д. Вишневецький.

30. Прочитайте уривок і визначте, про кого йде мова:

«Вітчизняні та іноземні історичні джерела описують їхні позитивні й негативні риси. Серед дуже багатьох позитивних: щирість, щедрість, безкорисливість, гостинність, чесність, військова доблесть, хоробрість, байдужість до смерті, жартівливість, мрійництво, любов до музики і пісні. Дуже поширено серед них було побратимство. Водночас вони любили похвалитися подвигами, зброєю, одягом, їм були притаманні легковажність, безпечність, схильність до лінощів і гультяйства в час, вільний від походу чи виконання службових обов'язків. Проте військовий обов'язок для них був над усе».

31. Вкажіть добу героїчних походів козаків:

- а) 1600–1620-ті рр.;
- б) 1625–1638-ті рр.;
- в) 1638–1648-ті рр.;
- г) усю першу половину XVII ст.

32. Укажіть прізвище знаменитого реєстрового гетьмана, який визначився у морських походах і реорганізував Військо Запорозьке:

- а) Дмитро Гуня;
- б) Тарас Трясило;
- в) Петро Сагайдачний;
- г) Яків Острянин.

33. Розташуйте події в хронологічній послідовності:

- а) постання під проводом Я Острянина;
- б) «Статті для заспокоєння руського народу»;
- в) створення Хортицької статті;
- г) ординація Війська Запорозького.

34. Позначте козацький клейнод, який у Війську Запорозькому уособлював владу полковника:

- а) булава;
- б) бунчук;
- в) пернач;
- г) литаври.

35. Установіть відповідність між датами і подіями:

1. 1620 р.	а) Хотинська битва;
2. 1625 р.	б) битва під Цецорою;
3. 1635 р.	в) зруйнування фортеці Кодак;
4. 1637 р.	г) Куруківська угода;
	д) битва під Кумейками.

ГЕТЬМАНИ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Дмитро Вишневецький (Байда)	1550–1564 рр.
Богдан Ружинський	1575–1576 рр.
Шах	1576–1577 рр.
Лук'ян Чорнинський	1578 р.
Самійло Зборовський	близько 1581 р.
Михайло і Кирик Ружинські	1630 р. 1585 р.
Богдан Мікошинський	1584 р.
Лук'ян Чорнинський	1586 р.
Захар Кулага	1589 р.
Войтих Чаковицький	1590 р.
Криштоф Косинський	1591–1593 р.
Григорій Лобода	1593 р.
Богдан Мікошинський	літо 1594 р.
Федір Полоус	весна 1595 р.
Матвій Шаула	початок 1596 р.
Крепський Криштоф Нетьковський	літо 1596 р.
Гнат Василевич	15(з перерв.)96–1597 р.
Тихін Байбуза	1597-1598 р.
Федір Полоус	1598 р.
Самійло Кішка	1600–1602 р.
Гаврило Крутневич	1602–1603 р.

Іван Куцькович	(з перерв.) 1602 р.
Іван Косий	1602–1603 р.
Григорій Ізапович	наприкінці 1606 р.
Бодан Олевченко	1606 р.
Каленик Андрієвич	1609–1610 р.
Олександр Збрівський	1610 р.
Григорій Тіскиневич	травень 1610 р
Петро Сагайдачний	1614–1622 р. (з перерв.)
Дмитро Барабаш	вересень 1617 р.
Яцько Бородавка Неродич	1619–1621 рр.
Олифір Голуб	1622–1623 рр.
Михайло Дорошенко	1622–1628 рр.
Грицько Чорний	1628 р.
Каленик Андрієвич	1624–1625 рр.
Пірський, Марко Жмайло	1625 р.
Грицько Савич Чорний	1629–1630 рр.
Тимофій Орендаренко	1630–1631 рр.
Іван Петражицький-Кулага	1631–1632 рр.
Андрій Діденко	1632-1633 р.
Тимофій Орендаренко	1632–1633 рр.
Іван Сулима	1635 р.
Василь Тимоленко	1636–1637 рр.
Савва Кононович	1637 р.
Павло Павлюк	1637 р.
Павло Бут (Павлюк)	1637 р.
Дмитро Гуня	1637 рр.
Яцько Острянин	1638 р.
Дмитро Гуня	1638 р.

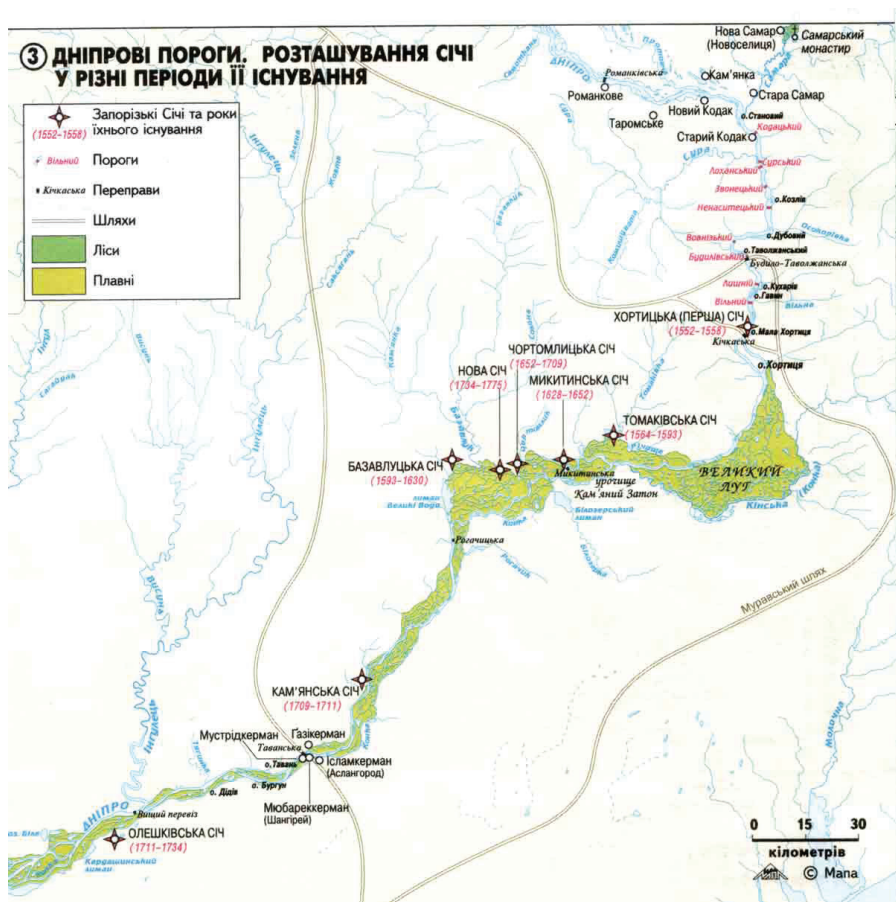
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. **Антонович В.** Коротка історія Козаччини. К. : Україна, 2004. 304 с.
2. **Балацька Г. В.** Військо Запорозьке. Перші козацькі війни кінця XVI ст. // Все для вчителя. 2017. № 3. С. 10–12.
3. **Бачинська О. А.** Історія козацтва після зруйнування Запорозької Січі (1775–1905) / О. А. Бачинська, Т. В. Чухліб. Київ, 2016. 464 с.: іл.
4. **Бойко О.** Історія України : посіб. для студ. вищ. навч. закл. К. : Академія, 1999. 568 с.
5. **Брехуненко В.** Війни українських козаків з Росією в XVI–XVII ст. К., 2015. 64 с.
6. Видання з історії козацтва. URL: <http://www.cossackdom.com/book/bookazov.htm>
7. Видання з історії козацтва. URL: <http://www.history.org.ua>
8. Видання з історії козацтва. URL: <http://www.nbu.gov.ua/>
9. **Галушко К. Ю.** Формування українського козацтва [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Україна. Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К. : Наукова думка, 2019. 842 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=2>. 8. 6
10. **Голубицький В.** Запорозьке козацтво. К. : Вища шк., 1984. 539 с.
11. **Грязнова В. І.** Феномен козацької медицини в контексті життєдіяльності козаків-характерників // Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства : зб. наук. праць / голов. ред. О. І. Кожухар. Кривий Ріг, 2015. Вип. 13. С. 106–114.

12. **Дорошенко Д.** Нарис історії України: у 2 т. К. : Глобус, 1992. Т. 1. 238 с.
13. Енциклопедія історії України. Додатковий том. Кн. 1: А–Я / редкол.: В. А. Смолій (голова редкол.), Г. В. Боряк (заст. голови), Я. В. Верменич, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. М. Даниленко, Л. О. Зашкільняк, С. В. Кульчицький (заст. голови), О. Є. Лисенко, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов (відп. секр.), О. П. Толочко, О. А. Удод, Л. Д. Якубова, О. В. Ясь. НАН України. Інститут історії України. К. : Наукова думка, 2021. 773 с.
14. Історія Запорозької Січі. Київ, 2015. 350 с.
15. Історія України в особах: Козаччина / В. Горобець та ін. К. : Україна, 2000. 302 с.
16. **Кащенко А.** Оповідання про славне військо Запорозьке низове / А. Кащенко. Дніпропетровськ : Січ, 1991. 494 с.
17. Мала енциклопедія українського козацтва. Short Ukrainian cossack encyclopaedia / С. Куглер, В. Пірко, І. Намакштанська, М. Бедрило; заг. ред. С. Куглер. – Донецьк : ДІТБ, 2000. – 108 с.
18. **Мельник Н. Г.** Народні пісні військової тематики крізь призму категорії трагічного та героїчного : козацькі пісні / Н. Г. Мельник // Літератури світу: поетика, ментальність і духовність : зб. наук. праць / редкол.: С. І. Ковпик (голов. ред.), Н. Г. Мельник, О. А. Галич та ін. – Київ, 2017. – Вип. 8. – С. 172–187.
19. **Мельник Н. Г.** Репрезентація рис національного характеру в українських народних переказах про запорозьких козаків / Н. Г. Мельник // Літератури світу: поетика, ментальність і духовність : зб. наук. праць / редкол. : А. В. Козлов (голов. ред.), С. І. Ковпик, О. А. Галич та ін. – Кривий Ріг, 2014. – Вип. 4. – С. 194–202.
20. **Наливайко Д.** Козацька християнська республіка: Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках / Д. Наливайко. – К. : Дніпро, 1998. – 496 с.
21. Народна пам'ять про козацтво / Л. Новицький та ін. – Запоріжжя : СГ «Інтербук», 1991. – 301 с.

22. **Нартов В.** Найвидатніші гетьмани та кошові отамани України / В. Нартов. – Х. : КК «Клуб Сімейного дозвілля», 2007. – 320 с.
23. **Полонська-Василенко Н.** Історія України: у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995. – Т. 1. – 672 с.
24. Самійло Величко – перший історик козаччини // Історія та правознавство. 2017. № 13–14. С. 19–21.
25. **Соколов В.** Книжкові зібрання козацької старшини наприкінці XVII–XVIII ст. // Вісник книжкової палати. 2014. № 1. С. 22–27.
26. **Стороженко І.** Організаційні структури козацтва, що передували утворенню першої Запорозької Січі (друга половина XVI ст.) // Київська старовина. 2004. № 2. С. 23–34.
27. **Субтельний О.** Україна: історія. К. : Либідь, 1993. 720 с.
28. **Тарасова С. Є.** Україна в подіях Північної війни. Історія України // Історія та правознавство. 2017. № 13–14. С. 31–37.
29. Українське козацтво : мала енциклопедія. К. : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. 562 с.
30. Українське козацтво як явище історії та культури : науково-додатковий бібліографічний покажчик / Бібліотека Криворізького державного педагогічного університету ; упоряд.: О. М. Грамм, Л. П. Абдула ; бібліогр. ред. О. О. Лебедюк, за заг. ред. О. М. Кравченко. – Кривий Ріг, 2017. – 320 с.
31. **Хоткевич Гнат.** Богдан Хмельницький. – К. : Апріорі, 2023. – 376 с.
32. Чорноморська минувшина : записки Відділу історії козацтва на півдні України НДІК ПУ НАН України. – Вип. 1-13. – Одеса, 2006–2018.
33. **Яворницький Д.** Історія запорозьких козаків / відп. ред. П. С. Сохань. К. : Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.; Т. 2. – 560 с.; 1993. – Т. 3 – 560 с.

ДОДАТОК

Mapa. Розташування Січі у різні періоди її існування

Навчальне видання

МАТВІЄНКО Людмила Володимирівна

**ДОПОМОГА СТУДЕНТАМ:
ВИБІРКОВІ ЛЕКЦІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Навчальний посібник
для самостійного вивчення дисципліни

Комп'ютерне верстання *Н. М. Ковальчук*
Коректор *О. Є. Вакула*

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 9,07. Вид. № 16. Зам. № 1411-50.
Видавець і виготівник Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова
просп. Героїв України, 9, м. Миколаїв, 54007
E-mail : publishing@nuos.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6402 від 19.09.2018 р.